

Зоран ЛАКИЋ

ДЈЕЛАТНОСТ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ У ЈЕСЕН 1944. И ЗИМУ 1945. ГОДИНЕ

У основним документима Трећег засиједања ЦАСНО-а јула 1944. године означени су главни задаци народне власти. При томе се водило рачуна о битним моментима који су карактерисали политичку ситуацију у Црној Гори у другој половини 1944. године, и посебно послје ослобођења 1945. године. Присуство окупатора на тлу Црне Горе пружало је могућности непријатељима НОП-а да праве разне комбинације на штету народа, па је перманентна будност била један од првих задатака органа народне власти. Паралелно са тим требало је радити на збијању борбеног јединства народа, на придобијању оних слојева и група који су до тада били по страни или су се налазили под утицајем окупатора и његових сарадника. То је значило мобилизацију народних снага. „У заједници са нашим војним властима — сви народноослободилачки одбори, од сеоских до средњих, морају питање мобилизације схватити као најважније и својим упорним радом популарисати га до те мјере да ни један способан војник не остане ван наших јединица.“¹ Претпоставка овог рада било је упознавање народа са одлуком Трећег засиједања ЦАСНО-а. Овај задатак био је олакшан чињеницом да је основана широка антифашистичка политичка организација — Народноослободилачки фронт Црне Горе и Боке, који је узео на себе задатке политичког рада на окупљању народних маса на платформи НОП-а. Он је своју политичку дјелатност заснивао на раду народне власти. Сарадња на овом плану ишла је до те мјере да је Народноослободилачки фронт био упознат не само са одлукама народноослободилачких одбора већ и са основним мотивима којима су се руководили органи народне власти при доношењу својих одлука.

Економско питање је третирано као политичко, какво је у ратним приликама у суштини и било, па му је поклоњена изузетна пажња. Указује се на планску економију у којој треба максимал-

¹ Архив Историјског института Титоград (АИИТ) VII₂ — 207 (44) Упутство Предсједништва ЦАСНО-а од 5. IX 1944. свим средњим НОО.

но спровести штедњу. Исхрана војске и становништва била је и даље велики проблем и задатак народне власти. Могућности набавке прехранбених производа су веће, али су веће и потребе. Премда је помоћ са стране увећана, реквизиција и даље остаје најважнији извор за исхрану. Означени су и конкретни задаци у области пољопривреде, затим из неких области привреде — шуме и руде и др. Иако је проблем обнове земље у основи питање послјератног развика, инсистира се на обнављању свих претходних задатака: прикупљање статистичких података о стању привреде, разарањима окупатора, о ратној штети. Али економски проблеми нијесу били једина преокупација органа народне власти у овом периоду. У документима Трећег засиједања ЦАСНО-а указује и на задатке из области социјалног рада — с обзиром на повећан број сиротиње; затим на задатке здравствене политике, јер је изгладњелом народу пријетила опасност од разних епидемија; оскудност стручног медицинског кадра упућивала је на ширу сарадњу цивилног и војног санитета; затим се указује и на задатак културно-просвјетног рада и на право народа на своју сопствену народну културу; задаци информативне службе су сложенији него до тада — они су директно везани за свестрани послјератни развика.²

Реализација назначених задатака умногоме је зависила од квалитета организације народне власти на овом степену развика НОП-а. Другим ријечима, организациони развика народне власти није могао заостајати у односу на задатке који су пред њу постављани. „Све своје снаге треба да уложимо да још током ослободилачког рата свестрано изграђујемо народну власт наше федералне Црне Горе, како би се и наша заједничка држава што боље изградила. . .“³

У погледу организационе структуре народне власти у Црној Гори послје III засиједања ЦАСНО-а, при Предсједништву ЦАСНО-а основано је 11 одјељења. Њима су руководили референти, који нијесу морали бити и стручњаци за одређени ресор. Настојало се да се ангажују стручна лица, али се у тој намјери није успијевло, углавном зато што у редовима посланика-вијећника није било довољно стручњака. Уосталом, пракса је показала да добра организација није искључиво зависила од стручних лица и да су поштени родољуби успјешно обављали сложене задатке народне власти, иако нијесу често имали одговарајућу стручну спрему за посао који су обављали. Овом приликом треба рећи да је повећан број одјељења — ресора⁴ посљедица сложенијих задатака. Управо зато дошло је до оснивања посебног одје-

² О овим задацима конкретно се говори у Реферату о раду и организацији народне власти у Црној Гори (АИИТ, VII, 2-3 (44), затим у записнику I сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 17. јула 1944 (АПТ, VII 2-161 (44).

³ АИИТ, VII, 2-3 (44). Реферат о раду и организацији народне власти у Црној Гори.

⁴ До III засиједања ЦАСНО-а било их је само 7.

љења за обнову, затим за исхрану војске и народа, за шуме и руде и на крају, одјељења за грађевине и саобраћај. Из истих разлога неки послови излазе из домена рада ЦАСНО-а, или су остали у знатно смањеном обиму: Одјељење за правду, на примјер, пренијело је дио послова на органе правосуђа; Одјељење за информације је помогнуто радом Народноослободилачког фронта, нарочито у дијелу политичке активности. Изграђујући свој апарат, Предсједништво ЦАСНО-а је основало и друге помоћне органе: савјете и комисије. Изградња народне власти захтијевала је отварање истовјетних одјељења, као управних органа, и код свих средњих народноослободилачких одбора.⁵ Оваква организација народне власти остала је све до краја 1944. године, када су извршене нове организационе измјене.

Кроз учвршћивање органа народне власти ишло се ка њиховом већем осамостаљивању. То је, заправо, био услов да НОО на терену постану истински и ауторитативни органи државне власти. Августовска офанзива окупатора и његових сарадника 1944. године на ослобођену територију у Црној Гори показала је сву спремност и оданост органа народне власти. На другој страни, пак, она је отежала организационо јачање НОО. Предсједништво ЦАСНО-а на сједници од 29. септембра 1944. године констатује да стање у срезovima барском, бококоторском, а донекле и цетињском, не задовољава.⁶

Завршне војне операције за коначно ослобођење Црне Горе и перспектива скорог завршетка рата наметали су изградњу апарата државне власти који ће водити бригу о поретку, безбједности, реду и миру и личној сигурности становништва. Овим пословима руководи орган унутрашњих послова народне власти, који организује своје помоћне органе. Полазећи од чињенице да је питање безбједности грађана на ослобођеном подручју у ратним приликама један од битних момената повјерења у власт која се изграђује, Предсједништво ЦАСНО-а се залагало да добро организује службу унутрашњих послова. При свим средњим НОО успостављени су органи унутрашњих послова, који су се бавили, углавном, сљедећим пословима: борба против криминала, изградња органа за чување реда и мира на ослобођеној територији, помоћ комисије у прикупљању података и материјала о злочинима окупатора и његових сарадника, заштита јавног реда и мира (заштита имовине, личности, слободног кретања становништва) и др.⁷ Овим питањима су се раније бавиле народне страже. Оне су биле организоване по свим селима и стајале су под непосредном контролом унутрашњег одсјека народноослободилачких одбора. Махом су биле састављене од старца и жена неспособних за оперативне једи-

⁵ АИИТ, VII, 2-2-29 (44). Упутство Предсједништва ЦАСНО-а од 20. VII 1944 — свим средњим НОО.

⁶ АИИТ, VII, 2-11 (44).

⁷ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

нице, па су — добрим дијелом због таквог састава и слабог наоружања — понекад и понегдје биле слабе гаранције обезбјеђења неметаног живота на ослобођеној територији. Почетком 1945. дошло је до расформирања партизанских стража.⁸ У духу упутстава Националног комитета ослобођења Југославије пришло се организацији народне милиције, која се као орган јавне безбједности стара и о уништавању прикривених остатака непријатеља на ослобођеној територији. Занимљив је начин њеног избора: „Народна милиција бира се исто као и одбори народне власти — демократским путем на конференцијама и зборовима, преко којих треба народ о свему овоме обавијестити и правилно политички објаснити потребу, значај и улогу народне милиције у изграђивању државне власти“.⁹ У споразуму са командантом мјеста, у народну милицију се могло ангажовати људство из партизанских стража. Док је бивша југословенска жандармерија била стојећа војска под контролом среских начелника, дотле је народна милиција изборна и под контролом народне власти. Послови народне милиције одређени су и објашњени Привременим упутствима Повјереништва унутрашњих послова ЦАСНО-а¹⁰ У првим мјесецима 1945. године изабрана је народна милиција код свих среских, општинских и већег броја сеоских народноослободилачких одбора.¹¹ При сеоским одборима број милиционера се кретао од 2 до 5, а при општинским није могао бити мањи од 10 иначе, сеоска милиција није мобилисана и није на сталној дужности, какав је случај са општинском милицијом.¹²

Унапређујући службу унутрашњих послова, Предсједништво ЦАСНО-а је оцијенило, на сједници од 29. септембра 1944. године да треба организovati одсјек за заштиту јавног реда и мира, у коме би се обједињавали: изградња народне милиције, општи милицијски прописи, борба против криминала, заштита имовине и кретања становништва. Управни одсјек би обједињавао:

⁸ Исто, I, 2-348 (45). Извјештај Среског комитета КПЈ Колашин од 2. II /1945.

⁹ Исто, IV, 1-11 (45). Упутства о надлежности, организацији и начину функционисања НОО у унутрашњим пословима и Нацрт за организацију народне милиције у оједињенима општинским и сеоским НОО — одјељење унутрашњих послова Среског НОО Шавник.

¹⁰ Исто. У њима се каже: „Послови војнопозадинских власти и њихових органа вама су сигурно познати, па је самим тим јасно да се њихова надлежност не протеже на послове о којима је ријеч у упутствима за органе унутрашњих послова при НОО. Зато се народна милиција мора организovati још сада, иако постоје команде мјеста, јер је та установа војничког карактера — чије ће функције, са развојем догађаја и завршетком рата, све више прелазити на народну власт“.

¹¹ Исто, IV, 1-185 (45). Извјештај о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и IV засједања; IV, 2-49 (45). Извјештај Општинског НОО Шавник од 3. IV 1945; I, 2-348 (45). Извјештај Среског комитета КПЈ Колашин од 2. II 1945.

¹² Исто, IV, 1-11 (45). Бројно стање свих милиционера на подручју Колашина износило је у фебруару 1945. године — 90 (АИИТ, I-2-348 (45)).

начин функционисања народноослободилачких одбора, статистику становника и посебно странаца, прикупљине података о ратним злочинима, као и заштиту радне снаге. Исти одсејци би постојали још само код среских НОО.¹³

Повјереништво унутрашњих послова ЦАСНО-а донијело је неколико одлука, упутстава и правила о раду ургана унутрашњих послова.¹⁴ Тако је на VII сједници Предјседништва ЦАСНО-а 27. децембра 1944. године донесена Одлука о формирању логора за лица која буду осуђена на принудни рад; милиција је имала задатак да се стара о овим логорима. Нека од упутстава су обезбјеђивала повољнији привредни развитак. Ради илустрације наводимо рјешење Повјереништва унутрашњих послова ЦАСНО-а од 24. фебруара 1945. године, којим се забрањује лов рибе експлозивом и отровним материјама (динамит, бомба, отров и др; таквим уништењем рибе онемогућава се њено подмлађивање и на тај начин, „поткопавају се темељи опстанка једног великог дијела нашег народа“ јер рибарство представља важну грану привреде),¹⁶ затим Упутство о попуњавању бригада и формирању нових јединица, о радним бригадама и жетвеној кампањи.¹⁷ У септембру 1944. године издато је упутство свим среским НОО о актуелним политичким питањима и посебно о начину придобијања за НОП људи из „блока“ и поступку са њима.¹⁸

Може се закључити да су органи унутрашњих послова својим радом појачавали безбједност грађана и њихових живота на подручју на коме су дјеловали, да су постигли успех у сузбијању криминалитета, шверца и других порока који с ратом долазе. Упознавајући народ са разним неопходним забранама, наређењима и др. — избјегнуте су честе и непопуларне интервенције органа народне власти, посебно казне против појединаца.

Информативна дјелатност органа народне власти битније се измијенила оснивањем Народноослободилачког фронта. Организовање разних политичких предавања, масовних народних зборова и конференција, којима се живом ријечју народ упознавао са политичким и другим питањима живота — све више је била брига ове масовне антифашистичке организације. Но, задаци органа народне власти на овом сектору рада и даље су били значајни: „У данашњим условима развитка народноослободилачке борбе показује се велика потреба за организовање што ширег информисања како народних маса у нашој земљи, тако и свјетске јавности, која још није потпуно обавијештена о приликама у нашој земљи. Зато

¹³ Исто, VII, 2-11 (44).

¹⁴ Исто,

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, IV, 1-152 (45). Ово упутство ЦАСНО-а садржано је у писму Одјељења унутрашњих послова Среског НОО Беране од 30. III 1945.

¹⁷ Исто, VII, 2-180, Упутство Одјељења унутрашњих послова ЦАСНО-а од 4. VIII 1944.

¹⁸ Исто, VII, 2-207 (44). Упутство од 5. IX 1944.

информативном и пропагандном раду народноослободилачки одбори треба да поклоне пуну пажњу. Међу најважније послове у том погледу треба сматрати издавање публикација, листова, летака и других средстава правилног обавјештавања јавности¹⁹. Требало је, дакле, на овај начин обавјештавати народу циљеве народноослободилачке борбе, пропагирати братство и јединство народа Југославије, означавати конкретне задатке изградње заједничке државе и посебно изградње федералне Црне Горе у њеном саставу, популарисањем одлука усвојених на III засједању ЦАСНО-а. Укратко било је необично важно да се домаћа јавност информише о свим међународним и унутрашњим збивањима, а страна јавност да буде обавијештена о свему што се ради и израђује у Црној Гори. На другој страни, требало је приступити организовањем прикупљању података о борбама које су се водиле на црногорском ратишту, о изградњи народне власти, о разноврсним питањима свакодневног живота — културно-просвјетним, социјално-здравственим, економским и др., и све то популарисати код народа. Не мање значајан задатак је био прикупљање материјала непријатељске пропаганде, све до података о звјерствима и пљачкама окупатора и његових сарадника.²⁰

Извјесно је да је предност у информативној дјелатности дата писаној ријечи. Управо захваљујући томе ми данас можемо да пратио све те активности ондашње.

Да би се одговорило овим задацима, Одјељење информација при Председништву ЦАСНО-а организовано је, у духу Упутства Националног комитета ослобођења Југославије, тако што је имало посебне одсјеке за информације и пропаганду.²¹ Пропагандни одсјаци при народноослободилачким одборима обављали су послове сва три одсјека предвиђена при Одјељењу информација Председништва ЦАСНО-а.

У првом реду требало је организовати дописничку мрежу на читавом подручју Црне Горе, умјесто планиране новинске агенције, од које се одустало.²² Зато је свим средним НОО препоручено да одреде најмање по једно лице које би се ангажовало искључиво за ове послове. Требало је да се то лице „по могућности раније бавило новинарством“.²³ Како је таквих било мало, ангажо-

¹⁹ Исто, VII, 2-32 (44). Упутство Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а од 1. III 1944.

²⁰ О томе се у цитираном упутству каже: „Ради боље и правилније оријентације потребно је пратити сву непријатељску пропаганду. Ради тога се налаже Средском НОО да обавезно набаве сву непријатељску штампу, листове, летке и др. које се врши на вашем подручју и да од тога шаљете обавезно најмање по један примјерак Одјељењу за информације. Исто тако у редовним извјештајима потребно је слати извјештаје о дјелатности непријатељске пропаганде.“

²¹ АИИТ, VII, 2-32 (44). Предвиђено је да се касније оснује и одјек за прикупљање података.

²² Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Председништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

²³ Исто, VII, 2-32 (44).

ван је кадар који се, често, први пут сусрео са овом врстом посла. Посао им је био олакшан чињеницом да су у Упутствима Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а прецизно означени конкретни задаци. Набројена су питања о којима треба писати: битке и акције јединица Народноослободилачке војске, подвизи појединих бораца, догађаји који илуструју однос народа и војске; злочини, разарања и пљачке окупатора и његових сарадника; рад на изградњи нове државе; политички живот на ослобођеној територији — избори за органе народне власти, зборови и конференције; догађаји на неослобођеној територији — репресалије окупатора и отпор народа; културно-просвјетни рад и рад антифашистичких организација; књижевна и умјетничка дјела — литерарни прикази борбе, pjesме, репортаже, цртежи, карикатуре. Указивно је и на потребу прикупљања фотографија и других илустрација из живота војске и народа.²⁴

Кадровски проблем тражио је организовање курса за новинаре. Први такав курс организован је на Цетињу крајем 1944. године. Похађало га је 25 слушаалаца: по два из сваког среза, затим из војске и дописник омладинске штампе. Слушаоцима је говорено о значају штампе у народноослободилачкој борби и о њеној улози у објашњавању јавности свих догађаја који су се тих дана дешавали у Црној Гори. По завршетку курса (9. јануара 1945.), учесници су добили диплому о оспособљености за дописничку службу.²⁵ Тако оспособљен један број младих новинара распоређен је код среских НОО, којима је препоручено да их ослободе од других дужности и да им створе основне услове за рад.²⁶ Тако су створени услови за унапређивање информативне дјелатности, у првом реду штампе, и уопште писаног материјала. Настојало се да сваки крај и свака организација добијају редовно овај материјал и инсистирало се да се „наша штампа правилно и у довољној мјери искоришћава“ „Не смије се десити да наша штампа утоне по џеповима и торбицама појединаца и тако промаши свој циљ“, каже се у Упутству Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а од 9. октобра 1944. године. „Утолико прије што смо још увијек органичени на релативно мали број примјерака.²⁷ Тешкоће су причињавали и

²⁴ Исто.

²⁵ Побједа бр. 9 14. II 1945; АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Председништва ЦАСНО-а од 27. XII 1944; IV, 2-180 (44).

²⁶ АИИТ, IV, 1-79 (45). Писмо Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а од 9. I 1945. Среском НОО Шавник.

²⁷ Исто, VII, 2-43 (44). Сличне садржине је и допис Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а од 19. XI 1944. који је био упућен Одојку за информације Среском НОО Шавник (АИИТ, VII, 2-57 (44)).

Иначе, у цитираном Упутству Одјељења за информације Председништва ЦАСНО-а од 1. августа 1944. се каже о растурању штампе: „а) Свако село треба да добије одговарајући број примјерака. Настојати да што више људи прочитају лист или да им други прочита на ширим скуповима. б) Протурати извјестан број на ослобођену територију, како би и тамо народ био правилно информисан“. (АИИТ, VII, 2-32 (44)).

слаби саобраћај и скромна материјална и техничка средства. Па ипак се у извјештајима среских НОО констатује да је народ информисан о догађајима у свијету и земљи.²⁸ На тај начин је сузбијана и окупаторско-квислиншка пропагандна о наводном сукобу СССР-а и Енглеске, о могућности избијања грађанског рата у земљи (попут оног у Грчкој), о присаједињењу Плава и Гусиња Албанији и свим другим питањима.²⁹

Поред „Ријечи слободе“, управо у овом периоду, почела је да излази „Побједа“ — орган Главног одбора Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке; од раније су излазили „Омладински покрет“, „Наша жена“, „Глас Санџака“, регионални листови као „Нова Бока“. Све њих је помагало Повјереништво информација Предсједништва ЦАСНО-а — материјалом, штампањем и сарадњом. У штампарији ЦАСНО-а умножавана је или припремана и издавана политичка литература: „Устав СССР-а“ у 4 хиљаде примјерака, брошура о II конгресу омладине Црне Горе у 2 хиљаде примјерака, часопис „Глас пионира“ у 3 хиљаде примјерака, брошура о III засиједану ЦАСНО-а у 2 хиљаде примјерака, биографија Стаљина у 2 хиљаде примјерака.³⁰ Сав овај писани материјал упућиван је нижим органима власти на коришћење, у смислу већ цитираних упутстава.³¹ На исти начин одашиљани су на терен и коришћење примјерци листа „Нова Југославија“ и други информативно-пропагандни материјал.³² Његов садржај довољно говори о улози коју је имао у политичком дјеловању на народне масе.

При Повјереништву информација Предсједништва ЦАСНО-а од децембра 1944. године почела је рад радио-станица, која је прерасла у Радио Цетиње.³³ Чујност ове радио-станице била је врло мала.³⁴ Била је смјештена у згради бивше Банске управе и имала

²⁸ Исто, IV, 2-68 (45). Извјештај Одјељења за информације Среског НОО Андријевица од 10. I 1945.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, IV, 2-180 (45).

³¹ Срески НОО Цетиње (дописом од 15. III 1945. извјештава да је од штампарије ЦАСНО-а примио по два примјерка књиге „Борба за ослобођење Југославије“ и романа „Узорана ледина“, по један примјерак књига — „Живот Ј. В. Стаљина“, „О великом отаџбинском рату Совјетског Савеза“, „Устав СССР“, „Шеџома о биографији друга тита“, брошура „Има их безброј“, „Граничар Иван Багатијер“, „Они су се борили за отаџбину“, затим 14 брошура на руском језику и 20 разних наслова сличне литературе која је допјела од Издавачког предузећа „Борба“. (АИИТ, IV, 2-172 (45).

³² АИИТ, VII, 2-43 (44). Упутство Одјељења за информације Предсједништва ЦАСНО-а од 9. X 1944.

³³ Исто, IV, 2-180 (45).

³⁴ Њена јачина је била само 250 W.

је свакодневни програм.³⁵ Срески народноослободилачки одбори издавали су свакодневно радио-вијести,³⁶ али у ограниченом броју, „због недостатка техничких средстава. Срески НОО Беране извјештава 12. августа 1944. године да нема „доброг радио-апарата, тако да често не можемо да чујемо вијести“ Уз то се каже да су немање шапирографа и недостатак глицерина основни „разлог да сада не издајемо вијести за свако село“.³⁷ У многим извјештајима среских НОО повољно је оцијењено интересовање народа за радио-вијести и штампу коју су издавали органи народне власти. У цитираном извјештају Среског НОО Андријевица каже се да је „интересовање за наше радио-вијести. . . код народа велико“,³⁸ а у извјештају Среског НОО Бар од 8. августа 1944. године — да су масе у свим општинама са задовољством „примиле наш лист“ „Ријеч слободе“ и да га „радо читају“.³⁹ Срески НОО Подгорица извјештава 15. септембра 1944. године да је информативно-пропагандни материјал „редовно растуран у народ, како на слободној, тако и на неослобођеној територији, и масе су потпуно правилно обавијештене о свим догађајима код нас и у свијету“⁴⁰ Занимљиво је истаћи да Срески НОО Даниловград обавјештава 12. септембра 1944. године све општинске одборе на свом подручју да Њемци „у свом повлачењу са Балкана“ могу покушати „да се пребаце преко наше територије“, па даје инструкције да се о томе народ информише како да се у том случају поступа.⁴¹ У ствари, Њемци су заиста покушали пробој правцем Подгорица—Даниловград—Никшић, али без успјеха. У Никшићу се, на примјер, практиковало да се у просторијама народноослободилачког одбора групно слушају радио-вијести.⁴²

Поред штампе и писаног материјала, биле су организоване: фото-секција, кино-секција и умјетничка секција, које су радиле

³⁵ Зоран Лакић, Културно-просвјетна дјелатност... органа народне власти на ослобођеној територији у Црној Гори 1943-1944, Историјски записи бр. 2/ 1961 стр. 327.

О садржају дневног програма може се судити и на основу емисије Радио — Цетиња, емитоване 1. I 1945:

- 18, 30 тачно вријеме и објављивање вечерњег програма,
- 18, 30 ратни извјештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ,
- вијести са осталих фронта,
- остале радио вијести из земље и иностранства.

На програму су иначе биле и посебне недељне емисије, као на примјер: литерарно вече, омладинска емисија, емисија за пионире, емисија за војску, позоришна емисија, забавно вече.

³⁶ АИИТ, IV, 2-68 (45); VII, 4-205 (44). Извјештај Среског НОО Андријевица од 4. XI 1944.

³⁷ Исто, VII, 4-18 (44).

³⁸ Исто, VII, 4-205 (44).

³⁹ Исто, VII, 4-162 (44).

⁴⁰ Исто, VII, 4-170 (44).

⁴¹ Исто, VII, 2-38 (44).

⁴² Исто, VII, 4-356 (44). Извјештај НОО вароши Никшић од 12. XII 1944. „Знатно би припомогло ширењу пропаганде“, каже се у извјештају, „ако би се увео обичај да се у позоришној сали, прије почетка програма неке приредбе, дају у 8 сати радио вијести“.

при Повјереништву за информације Предсједништва ЦАСНО-а крајем 1944. године. Фото-секција је од свог оснивања (22. децембра 1944.) до априла 1945. године прикупила и израдила око 8 хиљада разних фотографија.⁴³

Могућност информативно-пропагандне дјелатности органа народне власти била је условљена објективним факторима, како смо изложили. Тамо гдје је ова дјелатност била плански организована и плански вођена обезбијеђен је и политички утицај, па су окупаторско-квислиншке интерпретације разних догађаја прихватане као неистините. И обратно. Управо зато се све више инсистира на квалитетном информативно-пропагандном материјалу и његовом благовременом отпремању на терен.

У дјелатности органа народне власти у области информисања запажа се коришћење искуства из дотадашњег рада, као и даље развијање и усавршавање облика усмене и писане пропаганде. Координирајући свој рад са осталим факторима НОП-а, у првом реду са организацијама Народноослободилачког фронта, народна власт је у овом периоду остваривала запажен резултат у информисању народа о наважнијим питањима унутрашње политике и међународних односа, који су били богати догађајима, што је позитивно утицало на развијање политичке свијести народа и његов однос према народноослободилачкој борби и њеним тековинама.

Сигурност и безбједност живота на ослобођеној територији и поштовање законитости, информисаност о свему битном на унутрашњем и међународном плану и пропаганда као средство мобилизације нових бораца и уопште припадника НОП-а и, на крају, економска питања — били су основни елементи потреба и политике НОП-а на овом степену његовог развитка. Као што смо изложили, народна власт се организовала управо тако да би што боље одговорили овим задацима. Проблем сигурности и безбједности, односно питање законитости, били су заједничка брига органа правосуђа и унутрашњих послова; проблеми мобилизације нових бораца и уопште пропаганде НОП-а рјешавани су координираном акцијом Народноослободилачког фронта и информативно-пропагандних органа ЦАСНО-а.

Питање исхране војске и народа спадало је међу најглавније задатке народне власти у Црној Гори.⁴⁴ Као такво је означено на III засједању ЦАСНО-а, јула 1944. године: „Као што је за сјетву

⁴³ Исто, IV, 2-180 (44); VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а 27. XII 1944.

⁴⁴ У извјештају о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и VI засједања каже се: „Питање исхране у Црној Гори, све од 13. јула 1941. па до данас, је питање на коме су се врло често морали ангажовати не само Повјереништво за исхрану са својим органима у НОО, него је на питање исхране све до ослобођења Црне Горе била ангажована готово и цјелокупна наша народна власт... и све антифашистичке организације“. (АИИТ, IV, 2-180 (45)).

наша парола била да ниједно парче земље не остане необрађено“, речено је у реферату на III заседању ЦАСНО-а, „тако и сада наша парола треба да буде — да ниједно зрно жита не смеје пропасти“⁴⁵ Том приликом су означени ови задаци: организација жетве, вршидбе и осталих пољопривредних радова, у чему ће органе народне власти помоћи привредне комисије; прикупљање потпуних података о економским могућностима појединаца, села, општина и срезова, како би се имао јасан преглед могућих економских резерви за релативно већи временски период; могућност набавке хране, у првом реду жита, из других крајева. Изражена је нада да ће се и помоћ Савезника битније повећати. Требало се организovati тако како би ови задаци били што боље и потпуније обављени. Управо зато је и дошло до оснивања Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а, којим је руководио Михаило Грбић.⁴⁶ Адекватно овој организацији, при среским и општинским народно-ослободилачким одборима основни су одсјеци, за исхрану.

Значајна питања исхране налагала су даље усавршавање организације рада органа народне власти. На III сједници Предсједништва ЦАСНО-а (29. септембра 1944.) одлучено је да се одјељење за исхрану организује са два одсјека.⁴⁷ Да би се дао акценат пољопривредним радовима, раније комисије за привреду при среским и општинским одборима трансформишу се у пољопривредне савјете.⁴⁸ Крајем 1944. године Одјељење за исхрану прерасло је у Повјереништво за исхрану. Том приликом је при овом повјереништву основан Завод за снабдијевање, као пословна установа, затим комисије за транспорт хране из других крајева земље, а организовани су магацини у Зеленики, Бару, Вирпазару, Подгорици и Никшићу — за магационирање хране која се добија од УНРРЕ, након потписивања споразума.⁴⁹

На бројним сједницама Предсједништва ЦАСНО-а тражена су рјешења за питање исхране становништва и војске.⁵⁰ Указивано је и на неопходност сарадње и координирања акције са другим факторима НОП-а, у првом реду с антифашистичким организацијама и војним властима.⁵¹ У том смислу одржавани су заједнички

АИИТ, VII, 2-3 (44).

⁴⁶ Исто; VII, 2-11 (44). Записник I сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 17. VII 1944.

Како се он управо тих дана налазио на лијежењу у Италији, замјенивао га је Владо Лазаревић, други секретар Предсједништва ЦАСНО-а.

⁴⁷ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

⁴⁸ Исто; VII, 2-98 (44): План пољопривредне службе на терену — Упутство Среског НОО Шавник од 23. XII 1944.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Само на II, IV, VI и XII сједници Предсједништва ЦАСНО-а није расправљано о проблему исхране.

⁵¹ АИИТ, VII, 2-169 (44). Упутство Предсједништва ЦАСНО-а од 30. VII 1944. свим среским НОО.

састанци и организоване заједничке акције.⁵² ЦАСНО је издао и многа упутства, означавајући начин рјешавања практичних питања из ове области. У једном од првих каже се: „Исхрана народно-ослободилачке војске и народа једно је од најактуелнијих и најважнијих питања данашњице. Зато је потребно да сваки појединац и сваки скупа уложимо не само максимум иницијативе, већ и смишљен, агилан и напоран рад — да би се овај тако важан посао што успјешније обавио“.⁵³

Економске прилике и значај њиховог повољног рјешавања налагали су овакву бригу и третман проблема исхране у Црној Гори. У изјави дописнику Ројтера, Тито је у новембру 1944. године дословце рекао: „Најжигитнији проблем који се ставља пред нас на ослобођеној територији јесте питање снабдијевања становништва животним намирницама, огрјевом и другим потребама“ Он је акцентирао критичну ситуацију на појединим територијама у земљи, у које је убројио и територију Црне Горе.⁵⁴

Народноослободилачка војска у Црној Гори ојачана је новим бригадама. На ослобођеној територији било је све више избјеглица. Њима је свима потребна храна и сви су они брига народне власти. Могућности народа на ослобођеном подручју нијесу биле гаранција против смрти од глади. Разлози за то су двојаки: опустошеност основних богатава народа од стране окупатора и стални напор да се војска и народ прехране путем реквизиције.

Сточарство је било једно од главних занимања и основних богатава народа у Црној Гори. У поређењу са предратним фондом, стока је тако рећи сасвим уништена: остало је само 5% коња, 20% говеди, 15% оваца, 20% коза, 5% свиња — на ослобођеној територији, и 15% коња, 30% говеди, 25% оваца на територији која је пред крај 1944. године била ослобођена.⁵⁵ Према извјештају секретара Земаљске комисије за ратну штету, италијанско-њемачки окупатор је опљачкао и на разне начине уништио око 2,709.864 комада разне стоке, преко 360,463.000 кг људске и сточне хране и оштетио или потпуно уништио 23.388 хектара плодне земље.⁵⁶ Месо је иначе, уз жито, основни артикал прехране.

О издацима за потребе војске говори примјер Шавника. Према извјештају Среског НОО Шавник од 8. октобра 1944. године, за исхрану војске и избјеглица издато је од 22. јула до 30. септембра 1944. године: преко 9 хиљада кг жита, око 200.000 кг меса,

⁵² Исто, VII, 2-11 (44). Записник V сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 9. X 1944.

⁵³ Исто, VII, 2-187 (44). Упутство Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 6. VIII 1944 — свим среским НОО.

⁵⁴ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. IV, стр. 312 — 315.

⁵⁵ АИИТ, VII, 1а-5 (44). Делеша Предсједништва ЦАСНО-а Националном комитету ослобођења Југославије.

⁵⁶ „Побједа“ бр. 44/23. IX 1944.

преко 9 хиљада кг кромпира и веће количине бијелог мрса.⁵⁷ Према извјештају Среског НОО Никшић од 23. октобра 1944. године, сточарство је на овом подручју опало за 60% у односу на почетак године; као разлог наводи се концентрација војске и избјеглица на овом простору за вријеме августовске офанзиве окупаторско-квислиншких снага на слободну територију у Црној Гори.

Особито је била тешка ситуација на новоослобођеним подручјима, односно у градовима — Херцег-Нови, Котор и Цетиње.⁵⁸ У духу политике органа народне власти да богатији помажу сиромашне и да се терет исхране равномјерно подијели на сва подручја, храна је из богатијих срезова пребацивана у сиромашније. Тако су Шавник, Подгорица и Даниловград притекли у помоћ Никшићу. Подгорица и Никшић пружили су помоћ Котору тиме што су исхрану болнице у Мељинама преузели на себе,^{59а} Пљевља су притекла у помоћ Бијелом Пољу, који је страдао у децембру 1944. године од Њемаца, када су се ови повлачили из Црне Горе.⁶⁰ Позитивна пракса да се храна директно пребацује из бољестојећих срезова у оне слабостојеће је, међутим, прекинута, па је сва храна магационирана и из магацина по потреби дијељена. „Ово због тога“, закључено је на IX сједници Предсједништва ЦАСНО-а „што би пребацивањем реквизиције хране са једног среза на други изазвали тешкоће у схватањима, особито у оним срезovima који су и до сада исцрпљени“.⁶¹

Купљење љетине је с разлогом окупирало највећу пажњу органа народне власти. Већ 30. јула Предсједништво ЦАСНО-а издало је свим среским НОО упутство у коме се каже: „Како се налазимо у току жетвене кампање, нарочито стрмних жита, неопходно је нужно да цјелокупна овогодишња љетина буде на вријеме и марљиво сакупљена, при чему водити најозбиљнију бригу — како приликом жетве, тако и приликом вршидбе, да проценат опадања буде минималан. Ни за један тренутак не смијемо изгубити из вида велике потребе у погледу исхране народа и војске и наша средства, која су веома скромна, па је због тога марљив рад на прикупљању љетине нужен и можемо га упоредити са нашим принципом штедње у потрошњи производних добара“.⁶²

⁵⁷ АИИТ, VII, 4-21 (44).

⁵⁸ У извјештају СК КПЈ Подгорица од 3. III 1945. се каже да „економска моћ новоослобођених општина — одакле се, углавном, црпу све потребе за војску и установе, увелико (се) смањила, а потребе помоћи граду и раније ослобођеним општинама — све се више повећава“ (АИИТ, I, 2-338 (45)).

⁵⁹ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник VI, VII и VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 19. X, и 27. XII 1944. и 3. I 1945.

⁶⁰ Исто, IV, 1-85 (45). Писмо Среског НОО Пљевља од 16. I 1945.

⁶¹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник XI сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. I 1945.

⁶² Исто, VII, 2-169 (44).

Предсједништво ЦАСНО-а је донијело одлуку о прикупљању љетине с напуштених имања народних непријатеља, која 100% иде за потребе Народноослободилачке војске; ако су такве површине засијали родбина или комшије одбјеглих, остављан им је дио љетине према уобичајеном правилу о давању земље под аренду; ако су таква имања обрадили народноослободилачки одбори, љетина је ишла у корист војске.⁶³ Да би се увећао приход од љетине, органи народне власти су давали манастирска имања под аренду. У Дурмиторском срезу по том основу се добијало око 200 кг жита по хектару оранице, или око 300 кг. сијена са исте површине ливаде.⁶⁴

О свим овим пословима водиле су бригу комисије при народноослободилачким одборима. Оне су имале задатак да припремају план дугорочнијег рада, а у погледу убирања љетине водиле су „надзор над свим радовима око жетве, вршидбе и прикупљања реквизиције — све до њеног магационирања“.⁶⁵ У циљу равномјерног оптерећења подручја у погледу исхране и правилне расподеле расположивих средстава, оне су прикуљале статистичке податке о жетвеном приносу и уопште о економском стању домаћинства.⁶⁶ Када су се политичке прилике у Црној Гори стабилизовале, њеним коначним ослобођењем првих дана 1945. године, ове комисије су све више планирале исхрану народа и војске на одређеном подручју.⁶⁷

Рад на убирању љетине био је отежан чињеницом да се оскудијевало у радној снази. Сво способно за борбу људство било је мобилисано у партизанске бригаде и друге војне јединице. Рјешавајући овај проблем, Предсједништво ЦАСНО-а је закључило да из војних јединица повремено и привремено ослобађа један број бораца „нарочито од оних старијих и неспособнијих“, ради ангажовања на убирању љетине.⁶⁸ Главни терет, су, међутим, понијеле радне јединице, које су постојале при народноослободилачким одборима. Позивајући их на још квалитетнији и упорнији рад, органи народне власти инсистирају да управо на овим задацима „треба да дође до изражаја ударничка радна свијест, нарочито у

⁶³ Исто, VII, 2-170 (44). Упутство Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 30. VII 1944.

„Са оних напуштених имања која су дата на обраду избјеглицима, погорцима или сиротињи, ради коришћења, љетина остаје за дотичне породице и њихове потребе“.

⁶⁴ Исто, VII, 4-84 (44). Преглед земље издате под аренду за пољопривредне производе у току економске 1944. године.

⁶⁵ Исто, VII, 2-187 (44). Упутство Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 6. VIII 1944.

⁶⁶ Исто, VII, 2-242 (44). Упутство Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 6. X 1944.

⁶⁷ Завичајни музеј Даниловград, Архивски фонд. Упутство Повјереништва за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 27. II 1945. (Ово Упутство је ad literam цитирано у писму Среског НОО Никшић од 2. III 1945).

⁶⁸ АИИТ, VII, 2-11 (44).

доба ослободилачког рата — када наш народ даје велике жртве да би што прије извојевао коначно ослобођење. Радећи тако људство радних јединица извршиће своју дужност према народу и домовини“.⁶⁹ У извршавању ових задатака значајна је и помоћ коју су органима народне власти пружиле антифашистичке организације, посебно организације омладине и жена.

Извјесно је да је постигнута изванредна организација у прикупљању љетине, каква до тада није била позната. Резултати, међутим, нијесу били адекватни таквој организацији и уложеном труду. Узроци су вишеструки. У вријеме јесење сјетве 1943/1944. и прољећне сјетве 1944. године није било довољно радне снаге, па су неке оранице остале незасијане, или су засијане са закашњењем, што је условило слабији род.⁷⁰ Иако је година у цјелини била родна, у неким подручјима град је уништио читаву љетину, као у Шавнику; у Никшићу је због суше род подбацио за 50%.⁷¹ Временске непогоде у колашинском крају учиниле се да су „бијела жита махом пропала нарочито у планинским крајевима, да су кукурузи још неубрани а, такође ни кромпири“.⁷² Услед честих борби управо на житородним подручјима, усјеви су уништени или нијесу на вријеме сређени.⁷³ Због свих ових разлога жетва на ослобођеном дијелу Црне Горе износила је само 55%, а на неослобођеном 65% просјечне предратне жетве „рачунајући цереалије, кромпир, пасуљ“.⁷⁴

Овакво стање морало је утицати на укупан резултат прикупљања хране путем добровољних прилога, добровољног откупа, реквизицијом и конфискацијом. Најзначајнији облик прикупљања хране у овом периоду била је реквизиција. Обављана је на разне начине. Према већ цитираном Упутству Одјељења за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 6. августа 1944. године, љетина четничких породица реквирирана је од 20%—50%.⁷⁵ На

⁶⁹ Исто, VII, 2-169 (44). Упутство Предсједништва ЦАСНО-а од 30. VII 1944.

⁷⁰ Исто, VII, 4-182 (44). Извјештај Средског НОО Беране од 7. X 1944.

⁷¹ Исто, VII, 4-21 (44). Извјештај Средског НОО Шавник од 8. X 1944; VII 4 - 340 (44). Извјештај Средског НОО Никшић од 23. X 1944.

⁷² Исто, VII, 4-103 (44). Извјештај Средског НОО Колашин од 5. XI 1944.

⁷³ Исто, VII, 1а-3 (44). Извјештај Предсједништва ЦАСНО-а од 27. IX 1944 — Националном комитету ослобођења Југославије.

⁷⁴ Исто, 1а-5 (44). Депеша Предсједништва ЦАСНО-а од 10. IX 1944. Националном комитету ослобођења Југославије.

⁷⁵ Исто, VII, 2-187 (44). У Упутству се каже: „Реквизицију извршити како је већ напред речено код свих четничких породица без разлике, узимајући у обзир све околности дотичне породице, како економске, тако и политичке, и према томе одредити вјесину реквизиционе стопе, која ће се кретати од 20-50%. Овдје водити рачуна о броју чланова породице, а нарочито о броју силне дјеце, и оставити им најнужнију храну до идуће жетве. Такође, ако је неки члан породице, односно кућне задруге у нашу народноослободилачку војску, таквој породици примјенити мању стопу, него би се, иначе, примјенила, и то према увиђавности одбора“.

сеоском подручју реквирирани су жито, место, кромпир, бијели мрс, сијено, воће и др., а у градовима реквизиција је обухватала „новац и остале потребне артикле војсци“.⁷⁶

Као што смо истакли, органи народне власти су настојали да равномјерно оптерете подручје — адекватно њиховој економској снази. Зато се реквизицији приступало са пуно озбиљности и уз обилате припреме. Из сачуваних упутстава и других архивских докумената види се да су тражена укупно 44 податка, да би се прикупили „сви подаци о реквизицији“.⁷⁷ Ипак се дешавало да разрезаном реквизицијом понекад нијесу били задовољни нижи органи власти, па су у том случају тражили интервенцију виших органа власти.⁷⁸ Значајно је истаћи да је једино народна власт имала право да распише реквизицију и да други „мимо ње и без питања исте не могу и не смију ишта да реквирирају или, пак, ма којим путем од народа узимају“.⁷⁹ Новина је одлука Среског НОО Шавник да „ниједна општина не може, без претходног обавјештења Среског одбора, вршити никакве реквизиције, па ни најмање“.⁸⁰ Да би се овај посао обавио са више дисциплинованости и уредности, практиковано је да се не може разрезивати нова, док се потпуно не прикупи стара реквизиција. Уколико је неко каснио у томе, кажњаван је са 30% више од иначе планом разрезане реквизиције.⁸¹ Контролне комисије при Среском НОО Пљевља вршиле су контролу пријављених прихода и уколико би пронашле непријављене вишкове, имале су право да их реквирирају

⁷⁶ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

⁷⁷ Исто, VII, 2-45 (44). Извјештај Среског НОО Никшић од 30. X 1944. Најзначајније рубрике прегледа појединачног реквизиционог оптерећења јесу: број чланова породице (мушки и женски), имовно стање (стока појединачно, затим остало — појединачно), заштити минимум који се одбија (посебно: меса, жита, кромпира), разне скале опорезивања, број реквизиција и др.

⁷⁸ Тако је Општински НОО Полица рјешавао на пленуму 11. августа 1944. „по питању жалбе села Бабина и Тмушића у односу неравномјерног разреза реквизиције“ (АИИТ, VII, 2-251 (44). Записник са сједнице Општинског НОО Полица од 11. VIII 1944), а Срески НОО Пљевља је рјешавао приговор сељака из котлајића на разред реквизиције „месног НОО Котлајићко-бујачке кметије“ (АИИТ, VII, 2-163 (44). Писмо Среског НОО Пљевља од 11. VIII 1944). У првом случају је одређена комисија, којој је стављено у задатак да прикупи нове податке „ради правилнијег разреза реквизиције“; у другом случају је поништено рјешење „месног одбора“.

⁷⁹ АИИТ, VII, 8-8 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО-а од 2. IX 1944. Штабу II ударног корпуса НОВЈ. ово право војним властима да саме врше реквизицију на ширем подручју земље укинуто је, иначе, тек 18. III 1945. наредбом Министра народне одбране (АВИИ, К-888, ф. 12, док. бр. 8).

⁸⁰ Исто, VII, 2-42 (44). Упутство Среског НОО Шавник од 31. XII 1944.

⁸¹ Исто, VII, 2-82 (44). Писмо Општинског НОО Андријевица од 9. VII 1944.

у 100% износу, с тим што су давале признанице само на 80% реквириране робе.⁸²

Постојале су разне врсте реквизиција. Најчешће је примјењивана општа реквизиција, која је, по правилу, била обавезна за све општине и сва села.⁸³ Примјењиване су и специјално поштрене реквизиције према четничким породицама, „тако да они специјално осјете тежину овакве казне“.⁸⁴ У случају ванредних прилика, које су биле тако честе, расписиване су и ванредне реквизиције. Органи народне власти су имали право да распишу посебну реквизицију у циљу збрињавања сиротиње, уколико су објективне околности налагале такву потребу.

Број реквизиција се перманентно повећавао. Срески НОО Беране је расписао три реквизиције у јулу и првој трећини августа 1944. године у висини од 148.500 кг. меса и 39.500 кг. жита,⁸⁵ У децембру 1944. године Рудинско-трепачки НОО у срезу Никшић расписао је шеснаесту по реду реквизицију.⁸⁶ Срески НОО Беране расписао је у јануару 1945. године чак осамнаесту реквизицију.⁸⁷ Сви ови подаци увјерљиво говоре колико је оптерећење народа било у прехрани војске у зиму и прољеће 1944/1945. године. То се може видјети и из сљедећих примјера: у септембру 1944. године прикупљена је у дурмиторској општини реквизиција „од преко 80.000 кг. кртоле“,⁸⁸ у децембру 1944. године реквизиција за срез дурмиторски износила је 100.000 кг меса и 75.000 кромпира,⁸⁹ а у фебруару 1945. године 115.000 кг. меса.⁹⁰ Годишњи издаци реквизиције у општини манастирској (код Берана) износили су 113.198 кг жита, 55.676 кг. меса, 39.871 кг, кромпира, око 20.000 кг, сијена и више десетина хиљада кг, осталих намирница⁹¹ у децембру 1944. године реквизиција за Срески НОО Беране износила је: преко 63.000 кг. жита, око 50.000 кг, меса, око 70.000 кг, кромпира,

⁸² Исто, VII, 2-181 (44). Упутство Среског НОО Пљевља од 4. VIII 1944. 20% непријављених вишкова, без права на надокнаду, ишао је у фонд за збрињавање сиротиње.

Сачуван је велики број реквизиционих признаница. Рађене су унифицирано. На крају је стајало: „Признаницу треба чувати, јер ће се реквизиција исплатити“ (АИИТ, VII, 2-78 (44)).

⁸³ Било је, међутим, и изузетака од овог правила: „Због великог оптерећења у исхрани, ослобођена је реквизиције општина Липово“ (АИИТ, VII, 2-12 (44)).

⁸⁴ Исто, VII, 2-247 (44). Упутство Среског НОО од 8. X 1944. свим општинским НОО.

⁸⁵ Исто, VII, 4-18 (44). Извјештај о раду Среског НОО Беране од 12. VIII 1944.

⁸⁶ Исто, VII, 4-322 (44). Извјештај Општинског НОО од 10. XII 1944.

⁸⁷ Исто, IV, 2-100 (45). Извјештај Среског НОО Беране за фебруар 1945.

⁸⁸ Исто, VII, 2-232 (44). Записник са сједнице Општинског НОО 8. X 1944.

⁸⁹ Исто, III, 1-44 (44). Извјештај СК КПЈ од 4. XII 1944.

⁹⁰ Исто, IV, 2-34 (45). Извјештај Среског НОО Шавник од 5. III 1945.

⁹¹ Исто, IV, 2-117 (45). Извјештај НОО општине манастирске од 11. IV 1945.

преко 70,000 кг. сијена и др.⁹² Реквизиција за срез Колашин у октобру 1944. године износила је: 30.800 кг. жита, 30.000 кг. меса, 30.000 кг. варива,⁹³ Тек ослобођена подручја била су још опте-ређенија. Срески НОО Бар прикупио је у новембру 1944. рекви-зицију од по 30.000 кг. кукуруза и меса,⁹⁴ за исти мјесец општин-ски НОО Гусиње требало је да прикупи: 28.000 кг. жита, 28.000 кг. меса, 18,190 кг. кромпира, 16,000 кг. сијена.⁹⁵ Према записнику X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 21. фебруара 1945. године, на подручју Даниловграда прикупљена су „свега 2 вагона жита, а у Подгорици „8 вагона оуд 9 колико их је припадало“.⁹⁶

У времену између III и IV засиједања ЦАСНО-а реквирирано је: 170 вагона жита, 195 вагона меса, 70 вагона кромпира, 12.729 кг. пасуља, 38.827 кг. овса, 98.521, кг. варива.⁹⁷ Ови подаци су непотпу-ни утолико што неки народноослободилачки одбори нијесу слали редовне извјештаје Предсједништву ЦАСНО-а, што су неке ре-квизиције вршине и без давања реквизиционих признаница, што су интендантуре неких војних јединица саме прикупљале рекви-зицију, (иако мање него у ранијем периоду). И даље ови подаци се односе на војне јединице. Све то говори да су издаци народа били још већи од ових које смо напријед навели.

На другој страни, потребе народа су биле много веће. У из-вјештају о раду предсједништва ЦАСНО-а између III и IV заси-једања помиње се податак да је у Црној Гори проценат оних ко-јима треба пружити помоћ достигао критичну границу од 80—85.⁹⁸ То је била драстична илустрација економског стања у Цр-ној Гори. Према процјени Предсједништва ЦАСНО-а за годиш-њу прехрану становништва на слободној територији Црне Горе било је потребно: 5.490 вагона жита, односно до нове жетве још 200 вагона, затим 600 вагона соли, по 540 вагона шећера, пиринча и разне тјестенине и др. Претворено у килограме, то износи,

⁹² Исто, IV, 2-158 (45). Извјештај Среског НОО Беране од 2. I 1945.

⁹³ Исто, VII, 4-103 (44). Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944.

⁹⁴ Исто, VII, 2-308 (44). Извјештај Среског НОО Бар од 6. XI 1944.

⁹⁵ Исто, III, 1-215 (44). Извјештај партијске ћелије КПЈ Гусиње од 2. XII 1944.

⁹⁶ Исто, VII, 2-11 (44).

⁹⁷ Исто, IV, 2-180 (45).

⁹⁸ Исто. — У депеши коју је Предсједништво ЦАСНО-а упутило На-ционалном комитету ослобођења Југославије овако су изражене потребе Црне Горе: „У храни је потребна помоћ за 65.000 становника на ослобође-ној територији а за 75.000 становника на неослобођеној територији; у од-јећи и обући за 95% становника на ослобођеној а за 90% на неослобође-ној територији“ (АИИТ, VII, 1а-5 (44)).

Напосмињемо да је, према подацима ЦАСНО-а из истог времена, на ослобођеној територији у Црној Гори било 132.347, а на неослобођеној 169.794 становника (АИИТ, VII, 1а-1 (44)). Извјештај Предсједништва ЦАСНО-а од 19. IX 1944.

53.315,550 кг. брашна, 15.994 кг. варива и 5.331 кг. масти и др,⁹⁹ За исхрану становништва на тада још неослобођеној територији потребне су биле слједеће количине: 22,232.145 кг. брашна, 6.698.442 кг. варива, 2,232.814 кг. масти и 2,232,814 шећера,¹⁰⁰

Рјешење проблема исхране требало је тражити у набавци и куповини прехранбених артикала изван Црне Горе и помоћи са стране.

Набавка животних намирница куповицом за новац била је условљена финансијским могућностима ЦАСНО-а. Новца је било мало, а монетарни хаос још више је умањио његову вриједност. Према сачуваној архивској документацији, Национални комитет ослобођења Југославије је из два пута значајније помогао ЦАСНО: у јулу 1944. додјелио је помоћ од 5,000.000 лира, а у фебруару 1945. године око 60,000.000 динара.¹⁰¹ Цијене су биле високе и нејединствене. На подручју Колашина у новембру 1944. године килограм кајмака коштао је 450 лира, 1 кг. сира 150 лира и 1 кг. жита 100—120 лира.¹⁰² У Плаву је у јануару 1945. године 1 кг. кукуруза продаван за 8 лека, а 1 кг. пасуља за 10 лека.¹⁰³ У Шавнику је 1 кг. соли мијењан за 1 кг. жита, а продаван је по 40 лира.¹⁰⁴ Према подацима Предсједништва ЦАСНО-а „цијена житу креће се од 50—80, па до 100 лира, месу око 150 лира, маст, масло, кајмак — око 600 лира, кромпиру 20 — 30 лира. Обрачун се врши према лири и она је, углавном, у промету, док се остали новац избјегава и вриједност му стално пада“.¹⁰⁵ Иако је укупна сума новца била мала, ипак је потраживање жита у Црној Гори била већа од понуде. Зато се приступило његовој набавци у житородним крајевима, као што су Косово и Метохија, Србија, затим Албанија. Представници ЦАСНО-а и нижих органа народне власти одлазили су у ове крајеве с искључивим задатком набавке животних намирница. У децембру 1944. у Албанију је пошао вијећник АВНОЈ-а и посланик ЦАСНО-а Радоња Голубовић, са задатком „да ступи у контакт са Националним комитетом Албаније и његовим органима“, „у циљу набавке извјесних намирница за потре-

⁹⁹ Исто, VII, 2-11 (44); VII, 1a-1 (44).

До ових прорачуна дошло се на основу дневног obroка по становнику: 500 грама брашна, 150 грама варива, 50 грама масти и 50 грама шећера.

¹⁰⁰ Исто. Такође је било потребно око 72 вагона салуна, 292. 141 пари одијела, 584. 282 пара веша и 292. 141 пари обуће.

¹⁰¹ Исто, VII, 2-11 (44). Записници I и XI сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 7. VII 1944, односно 5. III 1945.

¹⁰² Исто, VII, 4-111 (44). Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944.

¹⁰³ Исто, IV, 2-82 (45).

¹⁰⁴ Исто, IV, 1-90 (45). Писмо Среског НОО Шавник од 4. III 1945; VII, 2-11 (44). Записник IX сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. I 1945.

¹⁰⁵ Исто, VII, 2-172 (44). Депеша Предсједништва ЦАСНО-а 27. XI 1944 Националном комитету ослобођења Југославије.

ре Црне Горе“.¹⁰⁶ Одлуком Предсједништва ЦАСНО-а с истим задатком су у јануару 1945. године пошли у Албанију Б. Јовановић, М. Чејовић и С. Радовановић, а у Метохију Б. Лазовић, капетан Народноослободилачке војске.¹⁰⁷

Предсједништво ЦАСНО-а је располагало са око 200 вагона соли коју је добило од Националног комитета ослобођења Југославије и коју је расподјелио среским народноослободилачким одборима.¹⁰⁸ У Улцињу се крајем 1944. године налазило око 1.700 вагона соли. Један дио соли је продаван, а тако добијеним новцем набављено је жито, или је директном трампом — посредством народних власти у Албанији — та со мијењана за жито.¹⁰⁹

Питање исхране рјешавано је и извлачењем хране из неослобођених крајева,¹¹⁰ унапређивањем риболова на Скадарском језеру и у Боки Которској,¹¹¹ размјеном уља (у Албанији) за жито, (тако је набављено око 3 вагона жита);¹¹² од рањеника из Италије добијена је помоћ од 3,5 вагона разних намирница;¹¹³ интендантура I армије додијелила је помоћ од 10 вагона хране.¹¹⁴

У рјешавању проблема исхране, органи народне власти наишли су „на пуно и братско разумијевање не само код Националног комитета... , него и код свих федералних јединица“, констатује се у Извјештају о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и IV засједања.¹¹⁵ Посебно је наглашено „пуно разумијевање братске нам Србије, која нам је, упркос лошег саобраћаја, пребацила до Сјенице 80 вагона намирница“, и народа Косова и Метохије,

¹⁰⁶ Исто, 2-372 (44). Овлашћење за друга Радоњу Голубовића од 11. XII 1944.

¹⁰⁷ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945.

¹⁰⁸ Исто, VII, 2-301 (44). Делеша ЦАСНО-а од 1. XI 1944; VII, 2-172 (44). Делеша ЦАСНО-а од 2. XI 1944; VII, 1-8 (44). Делеша МКОЈ од 19. XI 1944.

Срески НОО Никшић склопио је 27. XI 1944. са Набавним предузећем при Окруженом НОО у Дубровнику уговор о набавци три вагона соли која би се мијењала за кромпир и жито, „с тим што ће се 1 kg. соли мијењати за 4 kg. кромпира или 1,75 kg. жита“. Уговор је био врло неповољан за Никшић. Никшић је 3 дана касније одустао од њега, зато што је добио 50 вагона соли преко ЦАСНО-а, па распродају соли из Дубровника није могао обавити „по уговореним цијенама“. Набавно предузеће из Дубровника инсистирало је на поштовању уговора (АИИТ, VII, 2-478 (44). VII, 2-452 и 459 (44); IV, 2-479 (44).

¹⁰⁹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а.

¹¹⁰ Исто. Записник I сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 17. VI 1944.

¹¹¹ Исто. Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 27. XII 1944.

¹¹² Исто, IV, 2-180 (45). У октобру 1944. један литар уља мијењан је у Шавнику за 5 kg. жита, 6. kg. кромпира, 3kg. посуља и 1,5 kg. фрешког меса, (АИИТ, VII, 2-305 (44).

¹¹³ Исто, IV, 2-180 (45).

¹¹⁴ Исто, VII, 2-11 (44). Записник XI сједнице Предсједништва ЦАСНО-а, од 5. III 1945.

¹¹⁵ Исто, IV, 2-180 (45).

који је „путем добровољних прилога прикупио... и ставио нам на расположење у Пећи и Ђаковици око 100 вагона хране“.¹¹⁶

Предвиђања да ће помоћ Савезника и разних хуманитарних организација из иностранства бити повећана, показала су се реалним. У Дубровнику се налазила економска база Савезника — *Lieson militaire*, одакле је ишла помоћ за Црну Гору, јужну Далмацију и јужну Херцеговину.¹¹⁷ До средине марта 1945. године Црна Гора је добила 677 тона хране: брашна, конзервираног меса и шећера. Помоћ је стално повећавана, нарочито послје потписивања званичног уговора између владе Демократске Федеративне Југославије и делегата УНРЕ — 23. марта 1945. године. Уговор је предвиђао снабдијевање Југославије храном, одјећом, обућом, машинама, саобраћајним средствима и другим потребним материјалом“ „Уговорено је да ће се помоћ дијелити без разлике на расу, вјеру и политичко увјерење оних који примају помоћ. То је основни принцип УНРЕ у давању помоћи“.¹¹⁸ Према извјештају о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и IV засиједања, од УНРЕ је примљено 130 вагона разних прехранбених артикала, затим 100 вагона пшенице за сјеме.¹¹⁹ Храна је испоручивана народу у најкраћем могућем времену, преко добро организоване мреже дистрибутивних органа, које је Предсједништво ЦАСНО-а формирало у свим срезovima.¹²⁰ Савезници су додијелили као помоћ и 150 камиона, „од којих има један број неупотребљив“.¹²¹

Према изјави повјереника за исхрану Националног комитета ослобођења Југославије, коју је дао „Танјугу“ у новембру 1944. године, „Совјетски Савез додијелио нам је 500.000 тона жита и указао велику помоћ у превозним средствима“.¹²²

Из Бугарске је приспјела помоћ од 2 вагона разних намирница.¹²³ Осамнаестог фебруара 1945. године у Црној Гори је боравила једна бугарска мисија, чији је задатак био да организује пребацивање животних намирница, љекова, санитетског материјала и осталих потреба, које је бугарски народ прикупио да би помо-

¹¹⁶ Исто, Из Србије су иначе већ била допремљена „око 3 вагона у разним намирницама“.

¹¹⁷ Исто, 2-11 (44). Записних X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а, од 21. II 1945; „Побједа“ бр. 18/18. III 1945.

¹¹⁸ „Побједа“ бр. 20/1. IV 1945.

¹¹⁹ АИИТ, IV, 2-180 (45).

¹²⁰ Исто. Занимљиво је видјети како је Срески НОО Шавник; вршио расподјелу ове хране „Да би расподјелу добијених артикала могли што брже и правилније расподјелити, потребно је да на општинском пленуму израдите кључ — прво за најсиромашније партизанске фамилије, затим за партизанске фамилије које добро стоје економски (I класа праћана — пријем, 3 Л.) и прећа за све остале фамилије које спадају у другу класу, као што је горе речено. Састављање овога кључа омогућиће вам да брзо и правилно извршите расподјелу хране.“ (АИИТ, IV, 1-149 (45).

¹²¹ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 21. II 1945.

¹²² Зборник праће, књ. IV, стр. 320.

¹²³ АИИТ, IV 2-180 (45).

гао народу Црне Горе и Боке. Закључено је да се првим авионским транспортом допреми 20 тона брашна, 10 тона пасуља, 5 тона шећера, 5 тона пиринча и др. У повратку, бугарски авиони су прихватили дјецу из Црне Горе, која су одлазила на привремени боравак у Бугарској.¹²⁴ До почетка марта 1945. године стигла су 3 авионска транспорта разног материјала, као помоћи из Бугарске.¹²⁵

Транспорт прикупљених намирница био је веома отежан. Разлози су били вишеструки, али веома познати: путна мрежа у Црној Гори је и иначе била врло неразвијена; у условима рата она је и разорена — мостови су морали бити оправљени, што није могло да се уради брзином какву су налагале потребе свих крајева Црне Горе у храни; сњегни намети били су проблем више. Уза све ове тешкоће, није постојао возни парк способан за транспорт толиких количина намирница. Према прорачуну ЦАСНО-а за превоз робе која је допремана у Котор, а одатле транспортована у сва мјеста Црне Горе, било је потребно да се свакодневно на друмовима налази 60 камиона носивости од по четири тоне.¹²⁶ Оскудијевало се и у стручном особљу за транспорт ове робе (шофери, механичари, електричари, вулканизери и др.).¹²⁷ Зато се и дешавало да континенти стижу са великим закашњењем, а често и да не буду допремани до мјеста гдје су били упућени. Храна за Шавник је управо из ових разлога магационирана у Никшићу.¹²⁸ Требало је ужурбано радити на оспособљавању жељезничког и поморског саобраћаја.

И у питању организованог транспорта хране испољена је солидарност свих снага НОП-а и помоћ оних који су били материјално оспособљени. Војска је преузела друмски саобраћај преко ауто-пута који је формиран крајем фебруара 1945. године. Она се старала о превозу хране из дистрибутивног центра УНРЕ у Дубровнику и Сплиту.¹²⁹ Македонија је изразила спремност да да превозна средства за транспорт око милион килограма пиринча, колико је било обећано Црној Гори.¹³⁰

Активношћу органа власти у Црној Гори и свих фактора НОП-а, прикупљене су импозантне количине прехранбених производа за најнужније потребе војске и народа. Народ је путем ре-

¹²⁴ Побједа бр. 15/25. II 1945. Прва партија од 60 дјеце пошла је за Бугарску у фебруару 1945; било је договорено да у Бугарску пође укупно 1.500 дјеце.

¹²⁵ „Побједа“ бр. 16/4. III 1945.

¹²⁶ АИИТ, VII, 1а-1 (44). Пијомо Пресједништва ЦАСНО-а од 19. IX 1944. — Националном комитету ослобођења Југославије.

¹²⁷ АЦН — ССХХVI/97 и 98. Предсједништво ЦАСНО-а од 22. и 23. III 1945. Среском НОО Никшић.

¹²⁸ „Побједа“ бр. 22/15. IV 1945.

¹²⁹ АИИТ, VII, 2-11 (44) Записник X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 21. II 1945.

¹³⁰ Исто, Записник XI сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 5. III 1945.

квизиције прикупио око 500 вагона разних намирница; као помоћ са стране добијено је око 450 вагона животних намирница. У укупној суми потреба то су још увијек била недовољна средства. Прилике су и даље биле тешке до критичности. „Тешко економско стање пред наступајућом зимом тражи од нас хитно рјешење питања исхране војске и народа“, каже се у депеши Предсједништва ЦАСНО-а од 11. децембра 1944. године, упућеној Националном комитету ослобођења Југославије.¹³¹ У Бијелом Пољу „стање је било такво да су поворке гладног свијета долазиле код бјелопољског среског одбора и молиле за помоћ“.¹³²

У оваквој ситуацији, позитивна интервенција народне власти огледа се кроз добру организацију исхране и спровођење организоване штедње. У најугроженијим регионима организована је друштвена исхрана. Око 30.000 лица хранило се у кухињама друштвене исхране, не рачунајући у тај број лица која су се хранила у разним и бројним кухињама социјалног фонда.¹³³ Планска штедња се огледа кроз смањење дневног obroка за све који се хране из фондова народноослободилачких одбора.¹³⁴ затим кроз увођење безмесних дана и др.¹³⁵ Овако организована исхрана ублажила је посљедице које су у неким регионима могле бити веома опасне; у другим пак регионима она је била гарант релативно нормалног снабдијевања и исхране становништва. „Ни у току борби на овом терену, ни у току овог мјесеца (јануара 1945. године — примј. З. Ј.) није дошло до поремећаја у исхрани јединица и установа“, каже се у извјештају Среског комитета КПЈ Колашин од 2. фебруара 1945.¹³⁶

Проблем исхране народа и војске у Црној Гори 1944/1945. године био је већи него икада раније. И поред ванредно добре организације коју су спровели органи народне власти, прикупљене количине хране биле су недовољне. Уз чињенице да је помоћ са стране досезала око 500 вагона прехранбених артикала и да је за прехрану народа у Црној Гори прије рата увожено просјечно пре-

¹³¹ Исто, VII, 1а-6 (44).

¹³² Исто, IV, 1-85 (45). Писмо Среског НОО Пљевља од 16. I 1945.

¹³³ АБИИ, К-1769, ф. 2 док бр. 34. Писмо Повјереништва за исхрану Предсједништва ЦАСНО-а од 2. III 1945.

¹³⁴ АИИТ, IV, 1-(45). Одлука Среског НОО Шањник од 10. II 1945. Овом одлуком смањен је дневни оброк у месо са 500 на 350 грама меса „за све војнопозадинске јединице које се хране из одредава општинских НОО, као и остало читаво људство које се храни са казана при НОО-ма“. Хлеб и вариво остаће у оној количини и даље, која је до сада била, а на основу прописане таблице.“

Постојале су, иначе, таблице слєдовања 1, 2 и 3 — у фебруару 1945. За црну Гору су употребљаване оне скромније — 2 и 3 АИИТ, IV, 1-140 (45).

¹³⁵ Одлуком Предсједништва ЦАСНО-а од 1. марта 1945. уведене су „по три безмесна дана у седмици на читавој територији Црне Горе и Боске — за све војне, позадинске и народне власти и установе“ (АЦН — Упутство Предсједништва ЦАСНО од 25. II 1945).

¹³⁶ АИИТ, I, 2-348 (45).

ко 2.000 вагона жита¹³⁷ годишње, јасно произлази да је „народ у Црној Гори носио на својим леђима и носи и данас главни терет исхране“.¹³⁸ Чињеница да ни овај пут нико у Црној Гори није умро од глади говори да је и овај сложени задатак успјешно обављен, боље и лакше него 1943/1944. године, иако су материјалне могућности биле скромније. То је још једна потврда зрелости и способности органа народне власти да рјешавају и најтежа питања ослободилачког рата.

Конституисањем федералне Црне Горе на III засједању ЦАСНО-а озакоњено је право народне власти да сама рјешава своја просвјетна, васпитна и културна питања. Био је то нови квалитет у односу на дотадашњи рад у овој области, који је у ствари значао право народа на сопствену културу. Из тог новог односа произлазиле су сложенији задаци народне власти, који су означени на III засиједању ЦАСНО-а и разрађивани кроз рад највиших културно-просвјетних органа у међувремену од III до IV засједања ЦАСНО-а, априла 1945. године. Наговјештена је могућност и потреба оснивања високошколских институција, као клице будућег универзитета, затим обједињавања научног кадра на задацима свестраног научног испитивања Црне Горе, што се може сматрати као оријентација на оснивање академије наука и умјетности.¹³⁹ Необично је важно да је таква оријентација у развиту просвјете и културе мотивисана потребом привредног развита Црне Горе. У основи таквих наговјештаја налази се настојање да се култура и просвјета приближе народу подизањем његовог културно-просвјетног нивоа.¹⁴⁰ „Међу основне задатке наше младе државне власти, као крупан задатак стоји просвјетно-културно уздизање читавог нашег народа. Наша иницијатива у свим просвјетно-културним пословима мора бити повећана, наш рад је много интензивнији него што је до сада био у овој важној области националног живота.“¹⁴¹

¹³⁷ Исто, IV, 2-180 (45).

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ На III сједници Предсједништва ЦАСНО-а 29. IX 1944. закључено је да се у перспективи оснују: народни универзитет, умјетничка академија, позориште да се ојача, да се испита могућност отварања пољопривредног факултета. На VIII сједници (3. I 1945) одлучено је „да се постави предлог за оснивање Пољопривредно-шумарског факултета.“ На IV засиједању ЦАСНО-а у априлу 1945. евидентирани су недостаци у минулом раду и закључено да би се они дијелом отклонили оснивањем глумачке школе при Црногорском народном позоришту на Цетињу, музичке школе и умјетничке сликарске школе. (АИИТ, IV, 2-180 (45).

¹⁴⁰ АИИТ, VII, 2-3 (44). Реферат о раду и организацији народне власти у Црној Гори (до III засиједања ЦАСНО-а); IV, 2-180 (45).

¹⁴¹ Државни архив на Цетињу, Фонд Министарства просвјете НРЦГ — Упутство Одјељења за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а бр. 28. (Овај докуменат нема датума, али по броју дјеловодног протокола може се закључити да је настао у августу 1944. године.).

Да би се могло одговорити постављеним задацима требало је, у првом реду, унаприједити организацију културно-просвјетног рада. Одјељење за просвјету при Предсједништву ЦАСНО-а требало је организационо проширити, „како би се временом развило у један прави земаљски просвјетно-управни центар“.¹⁴² Постојећа организација је претрпјела измјене, о којима се расправљало на III сједници Предсједништва ЦАСНО-а 29. септембра 1944. године.¹⁴³

Центар просвјетне организације је Одјељење за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а¹⁴⁴ при коме постоје четири одсјека: за опште-народно просвјећивање, који се брине о аналфабетским течајевима, разним просвјетним течајевима, народним универзитетима, културно-просвјетним приредбама и штампи, као врсти помоћи учбеницима за школе; одсјек за школе, који брине о основним и свим другим школама, средњошколским течајевима, течајевима за наставнике, наставном плану и програму, о учбеницима, снадбијевању школа; одсјек за културу, који подстиче културно стваралаштво, организује културно-умјетничке раднике и преко домова културе и других облика рада пружа задовољење културно-умјетничких потреба; одсјек за просвјетну администрацију и персонал који води рачуна о реализацији свих задатака.¹⁴⁵ Просвјетну организацију чине још просвјетна одјељења при средњим НОО и народно-просвјетни одбори при општинским народно-ослободилачким одборима.¹⁴⁶ У народнопросвјетним одборима били су заступљени представници свих антифашистичких организација: омладине, АФЖ-а и Народног фронта, затим представници родитеља и наставника.¹⁴⁷ Сваки члан народнопросвјетног одбора био је непосредно задужен конкретним питањима културно-просвјетног рада. Сви заједно, као јединствен орган, чланови ових одбора имали су задатак да повежу и обједине цјелокупну културну и просвјетну дјелатност на територији свог народноослободилачког одбора.

¹⁴² АИИТ, VII, 2-3 (44).

¹⁴³ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а.

¹⁴⁴ Шеф Одјељења био је прото Јово Радовић, а референт Нико Павић.

¹⁴⁵ АИИТ, VII, 2-39 (44). Упуство Предсједништва ЦАСНО-а о просвјетној организацији у Црној Гори од 4. X 1944. Ова организација је усклађена са Упутством Повјереништва за просвјетну НКОЈ-а које је достављено Извршном одбору ЗАВНО-а још 13. маја 1944. (АИИТ, VII, 1-6 (44)). У упуствима се још каже: „Код Одјељења за просвјету земаљских вијећа може се, по потреби, основати још савјетодавни орган који ће — конференцијама, студијама и предлозима — помоћи рјешавању принципијелних и практичних питања, која се остварују у опсегу појединих наших народа. Осим тога биће потребно да се образују и посебне комисије за обраду конкретних планова и програма и за издавање учбеника“.

¹⁴⁶ Народнопросвјетни одбори су постојали и при мјесним НОО на подручју Среског НОО Пљеваља (АИИТ, VII, 2-196 (44)), као и при војним јединицама (Исто, VII, 2-428 (44)).

¹⁴⁷ Исто.

Рад народнопросвјетних одбора на васпитању народних маса одвијао се, углавном, преко широко организоване мреже алфабетских курсева, вечерњих течајева, преко културно-забавних приредби и партизанске штампе. Они су се старали о набавци свега што је било неопходно за нормалан рад школа: хартије, оловки, таблица и другог школског прибора и намјештаја; водили су бригу о смјештају ученика. Није било довољно само дати право свима да се образују, већ им је ваљало створити и материјалне и друге могућности да то право остваре. Чланови одбора су настојали да у свим општинама слободне територије отворе домове културе у којима је *de facto* био усредсређен готово сав просвјетни и културни рад у општинама и срезовима.¹⁴⁸ Извршавање ових задатака било је отежано, јер италијански и њемачки окупатори, у својим рушилачким акцијама, нијесу штедјели ни културне и просвјетне институције.

Док је организација културно-просвјетног рада била брига највиших просвјетних органа Црне Горе, сама дјелатност је остала и даље на органима власти на терену, односно на народнопросвјетним одборима. Основне гране дјелатности и даље су биле: дјелатност школа, општеноародно просвјетивање и културно-умјетнички рад.¹⁴⁹

Ради обезбјеђења благовременог почетка рада школа на ослобођеној територији, требало је приступити оправци и оспособљавању свих школских зграда, прикупљању школског прибора и материјала и спровести евиденцију расположивога кадра, као и оног који недостаје појединим школама. У том смислу упућена су упутства свим среским НОО, уочи почетка школске године 1944/45.

Кључно питање је, свакако, било ангажовање стручнога кадра. Тим прије што се постављало питање колико је стари кадар, који је прошао кроз школу и образовање буржоаске Југославије, био спреман и способан да своју активност оријентише к новим циљевима, да је прилагоди народним потребама. И да ли је, и поред добре воље, могао то учинити, с обзиром на то да је образовање стицао у школи која је била робинја једног антидемократског режима и која га је учила да у „црном види бијело“, у лијепо обученој лажи истину, у неправди правду и у ненародном народно.

Питање оспособљавања наставнога кадра расправљано је и на првој конференцији просвјетних радника Црне Горе и Боке, која је одржана у Никшићу 8. новембра 1944. године. Конференцији су присуствовали културно-просвјетни радници из свих крајева Црне Горе и Боке, како они из позадине тако и они из војске. Поднесена су два реферата. У реферату Ника Павића — Народноослободилачка борба и просвјета — изложени су принципи у раду на културно-просвјетном уздизању народа. Општи задаци

¹⁴⁸ З. Лакић. Културно-просвјетна дјелатност. Јн. чл. стр. 311.

¹⁴⁹ АИИТ, VII 2-11 (44). Записник III сједнице Пресједништва ЧАСНО-а од 29, IX 1944.

просвјетног рада у датим приликама и питање практичног организовања тога рада, а прије свега рада у школама, изложени су у реферату Јагоша Јовановића — Циљеви и задаци наше народне просвјете. У рефератима и дискусији третирана су сва питања школства, почевши од потреба материјалне природе па до карактера наставе, народног просвјећивања и других сродних питања. Једном ријечју, расправљано је о остваривању једног широког културно-просвјетног плана. На крају је изабран Просвјетни савјет,¹⁵⁰ као савјетодавни орган Повјереништва за просвјету Председништва ЦАСНО-а у сљедећем саставу: Павле Миљанић, професор универзитета, др Лео Нетовић, директор гимназије, Душан Ђурановић, директор грађевинске школе, Михаило Делибашић, професор, Крстиња Спасојевић, професор, др Блажо Раичевић, професор, Нико Маргиновић, професор, Вуко Стојковић, школски надзорник, Даница Дапчевић, учитељица, Филип Радичевић, учитељ, Боса Ђуровић, учитељица, Андрија Копривица, професор, Илија Кадовић, учитељ, Душан Поповић, професор, Михаило Чукић, наставник грађанске школе, Стеван Ђуровић, учитељ, Богдан Пејовић, учитељ, и Алексције Обрадовић, апсолвент филозофије.¹⁵⁰ Сличне конференције су одржане и у појединим ужим регионима. Конференција учитеља Цетиња одржана је 25. октобра 1944. године.¹⁵¹ Обласној конференцији учитеља у Новом Пазару, 20. јануара 1945. године, присуствовали су учитељи из Пљеваља и Бијелог Поља.¹⁵² Конференција учитеља Колашина одржана је 11. фебруара 1945. године.¹⁵³ На њима се расправљало о просвјетним приликама на односном подручју, анализиран успјех у школама и др.

Један од закључака Земалске конференције у Никшићу био је да се што прије одрже стручни учитељски курсеви. Војно-политичка ситуација у Црној Гори била је таква да се, и поред свих настојања, реализовању поменутих закључака могло приступити тек почетком 1945. године. Тада се заредом одржавају курсеви за учитеље у Пљевљима, Бару, Андријевици, Подгорици, Цетињу.¹⁵⁴ Кандидате за курс бирали су просвјетни одсједи при НОО, руководећи се, прије свега, њиховом приврженошћу народноослободилачком покрету. Вођило се рачуна о томе да се ангажује што више интелектуалаца који би привремено замјењивали учитеље док су на курсу, како настава не би трпјела због њиховог одсуства, и да на курс иду само они привременни учитељи који мисле да

¹⁵⁰ Исто, IV, 2-180 (45); З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност. н. чл. стр. 315.

¹⁵¹ Исто, VII, 4-280 (44).

¹⁵² Исто, IV, 1-91 (45). Извјештај Среског НОО Бијело Поље од 20. I 1945.

¹⁵³ Исто, I, 2-350 и 353 (45). Извјештај СК КПЈ Колашин од 11. III 1945.

¹⁵⁴ Исто, IV, 1-108 (45). Писмо Среског НОО Пљевља од 1. II 1945; I, 2-164 (45). Извјештај СК КПЈ Бар од 6. III 1945; IV, 1-171 (45). Писмо Среског НОО Андријевица од 5. III 1945; „Побједа“ бр. 11/22. I 1945.

се и убудуће посвете томе позиву — ђаци са четири и више разреда гимназије, учитељске или неке друге средње школе.¹⁵⁵

Слушаоци су на курсевима били упознавани, поред осталог, и са развојем и тековинама НОБ-е. За предаваче оваквих тема били су ангажовани истакнути политички, културни и јавни радници.¹⁵⁶ Иначе, одржавана су предавања из разних области друштвено-политичког и културно-историјског живота.

На Ш сједници Предсједништва ЦАСНО-а 29. септембра 1944. године констатовано је да се на питању просвјете мало урадило, посебно у раду са школама, па је Предсједништво ЦАСНО-а 4. октобра 1944. године упутило упутство свим среским, НОО у коме се, између осталог, каже:

„При садашњим приликама, као најжитније, намеће нам се:

а) одмах приступити отварању основних школа. За сада се треба послужити упутствима датим од Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке од фебруара мјесеца о. г.¹⁵⁷ Поред школа које су радиле раније, треба нам водити курс за што већим бројем отворених школа. Школе морају почети рад још у току овога мјесеца, а дан почетка одредиће срески одбори према својим приликама, руководиће се правилима, што прије то боље;

б) Срески НОО Никшић и Беране предузеће одмах и припреме за отварање гимназије у Никшићу и Беранама. Припреме треба темељити на томе да смо за сада у могућности отворити 2—3, највише 4 нижа разреда и у вези с тим вршити остварење услова за отварање гимназија. . .“¹⁵⁸

Крајем октобра, а поготово почетком новембра 1944. године, био је отворен приличан број школа на ослобођеној територији. У Никшићу, који је у ово вријеме био културни и политички центар Црне Горе, постигнут је ванредан успјех у том погледу. Укупно је на територији среза отворено 58 школа, или 8 више него у вријеме старе Југославије.¹⁵⁹ У Шавничком срезу било је уписано 2.958 ученика-ца.¹⁶⁰ Из извјештаја Одјељења за просвјету Среског НОО Колашин од 5. новембра 1944. године види се да су „на свим школским зградама, које су се могле поправити, извршене најнужније оправке. У мјестима гдје се ове нијесу могле поправити или гдје их није било, оправљене су приватне зграде за смјештај школа. При узимању приватних зграда водило се рачуна да

¹⁵⁵ Сличне услове поставио је и Просвјетни одјек Обласног НОО за Словенију. (АВИИ, К-476, ф. 7, док. бр. 6.

¹⁵⁶ На курсу за учитеље, који је одржан на Цетињу фебруара 1945. поред осталих предавача били су ангажовани: Пуниша Перовић, Саво Брковић, Бранко Драшковић, Петар Комненић, Гојко Гарчевић и др („Побједа“ бр. 16/4. III 1945.

¹⁵⁷ Није нам познато да постоји упутство ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од „фебруара мјесеца о.г.“ Вјероватно се мисли на упутство од 7. III 1944.

¹⁵⁸ АИИТ, VII, 2-39 (45).

¹⁵⁹ Зборник грађе, књ. IV, стр. 280.

¹⁶⁰ АИИТ, VII, 4-22 (44). Извјештај Среског НОО Шавник од 8. X 1944.

по могућности одговарају хигијенским условима и буду што ближе центру школске општине“. На тај начин је припремљено отварање 28 основних школа са 34 одјељења. У 11 школа било је уписано 1.101 ученик-ца.¹⁶¹ И у 13 школа андријевићког среза настава је почела 5. новембра 1944. године. Иначе, била је отворена укупно 41 школа. Са 2.968 ученика радило је само 39 учитеља и 6 професора.¹⁶² Слична је ситуација била и у беранском срезу. Због недостатка наставног кадра биле су отворене само 22 школе, са 34 одјељења у које је био уписан 1.851. ђак.¹⁶³ Одлуком Среског НОО Беране отворено је одјељење лубничке школе у селу Бастахе, „из разлога што услед велике удаљености и теренске немогућности, дјечи је немогуће уредно похађати школу“.¹⁶⁴ Стање кадрова у херцеговском срезу било је много повољније. Школама, које су почеле рад крајем новембра 1944. године, стајало је на располагању 65 учитеља и учитељица и још 36 средњошколаца који су се могли употријебити као наставници.

Територија среза даниловградског је у октобру и новембру 1944. године била поприште жестоких борби. Средином новембра офанзива Њемаца к Никшићу достигла је врхунац. Но, и поред тога, школе су радиле у пет, од укупно 9 општина. Због војничких операција, рад у школама је прекидан. Једино у Међеђу и Гостиљу школе су радиле непрекидно.¹⁶⁵ Из сличних разлога, на терену барског среза, почетком новембра 1944. године, радила је само школа у црмничкој општини.

Било је и тешкоћа друге природе. У барском срезу, на примјер, има приличан број албанског живља. Како су се народне власти старале да школу што више приближе народу, Албанцима је требало створити услове за просвјешћавање. Наставу у школама требало је, дакле, изводити на албанском језику. Тешкоћа је била у томе што учитеља способних за извођење наставе на албанском језику готово није било. Уз велики напор органа народне власти, створен је и такав кадар, те се одмах након ослобођења тих крајева у школама у Улцињу и Салчу настава изводила на албанском језику.¹⁶⁶ У готово свим општинама среза цетињског школе су почеле рад у децембру 1944. године — укупно 43.¹⁶⁷ Рад

¹⁶¹ Исто, VII, 2-108 (45). Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944.

¹⁶² Зборник праће, књ. IV, стр. 498.

¹⁶³ Исто, стр. 499.

¹⁶⁴ АИИТ, IV, 1-136 (45). Писмо Среског НОО Беране од 27. 1945.

¹⁶⁵ Зборник праће, књ. IV, стр. 498.

¹⁶⁶ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945; „Побједа“ бр. 11/28. I 1945. Потребно је истаћи да у старој Југославији није радила ни једна школа у којој се настава изводила на албанском језику, а ни последије капитулације Југославије 1941.

¹⁶⁷ Исто, VII, 4-297 (44). Списак школа и наставника постављених на територији среза Цетињског.

у школама которског среза почео је средином децембра 1944. године.¹⁶⁸

Према расположивим архивским подацима, почетком 1945. године мрежа основних школа у Црној Гори изгледала је овако:¹⁶⁹

Срез	Број школа	Број ученика
1. — Шавник	61	2.700
2. — Никшић	71	4.410
3. — Подгорица	63	3.600
4. — Бар (с Улцињем)	35	4.000
5. — Беране	41	2.046
6. — Андријевица	41	3.000
7. — Котор са Херцег-Новим	43	2.542
8. — Колашин	28	1.520
9. — Цетиње	46	3.800
10. — Даниловград	25	2.100
С в е г а:	454	29.718

Обавезно је било четворогодишње школовање за свакога. Већ у априлу 1945. године долази се до увјерења да је ово школовање недовољно, па се прихвата оријентација на обавезно школовање недовољно, па се прихвата оријентација на обавезно осмогодишње школовање.¹⁷⁰ Упис у први разред основне школе изузетно је био дозвољен и дјеци до 15 година старости.¹⁷¹ Ранија одлука о непризнавању разреда завршених под окупацијом измијењена је, па је донесена одлука о признавању свих разреда.¹⁷² Школе су радиле по наставном плану и програму који је припремило Повјереништво за просвјету ЦАСНО-а.¹⁷³ У духу начела НОП-а,

¹⁶⁸ Исто, III, 1-259 (44). Извјештај СК КПЈ Котор у 29: XII 1944, IV, 8-81 (45). Извјештај НОО среза Которског од 23. I 1945; З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност... , н. чл. стр. 319.

¹⁶⁹ Подаци су цртени из грађе која се чува у Историјском институту у Титовграду, Државном архиву Цетиње и локалним архивима. У слушцију Цетиња, на примјер, податак од 3.800 ученика одговара броју од 35 школа. Међутим, из цитираног списка школа и наставника постављених на територији среза цетињског види се да их је било 43, а у документацији Општинског народног одбора Цетиње помиње се 46 школа. Све ово упућује на закључак да је број уписаних ђака морао бити већи.

Иначе, нисмо унијели податке о броју школа и ђака из Пљеваља и Бијелог Поља, из разлога које смо раније навели.

¹⁷⁰ АИИТ, IV, 2-180 (45).

¹⁷¹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945.

¹⁷² Исто, IV, 2-180 (45).

¹⁷³ Исто, — До доношења овога програма школе у Шавнику су радиле на основу „Привременог програма наставног градива у основним школама среза шавничког“ који је припремио Срески НОО крајем 1944. године. „Овај програм важиће све дотле док ЦАСНО не замијени исти својим планом или у потпуности одобри овај“ (АИИТ, VII, 2-99 (44)).

који се бори и за слободу мишљења и вјерског увјерења, донесена је одлука по којој се вјеронаука предаје као факултативан предмет у основним школама и нижим разредима гимназије.¹⁷⁴

За успјешан рад школа требало је борити се са многим тешкоћама: просторије и средства за рад, школски прибор, недостатак уџбеника. Како се рат ближио крају, неке од ових тешкоћа су биле још израженије. Ради илустрације тог стања цитираћемо један дио извјештаја о стању школа у цетињском срезу: „Школска зграда је доста оштећена од стране окупаторске војске, а по свој прилици и народ је разнио један дио намјештаја. Школа има једну учионицу, канцеларију и 2 собе за учитељски стан. Учионица је у лошем стању, три прозора имају стакло а три се затварају даскама. Клупа уопште нема, дјеца доносе од куће сточиће да сједе. Намјештаја никаквог нема, табла је позајмљена из школе у Грађанима, пећ има али без цијеви. Учитељски стан нема ни патоса ни тавана, прозори и врата су полупани. Канцеларија такође нема стакла ни врата. .“¹⁷⁵

У савладавању ових тешкоћа били су ангажовани сви одговорни фактори. Помоћ органа народне власти била је одлучујућа. Повјереништво за просвјету при Пресједништву ЦАСНО-а подијелило је на име помоћи основним школама, почетком 1945. године, 7.300 свесака, 1.300 оловки, 28 кутија креде, 400 боца мастила и др.¹⁷⁶ Органи народне власти су се старали да школа и по структури и по садржини одражава револуционарне промјене у односима међу људима, да се разликује од школе старе Југославије. На све неправилности између ђака и наставника енергично се роговало. Учитељ који би примјењивао „тјелесне казне“, позиван је на одговорност. „Школа је огледало друштва коме она служи“ каже се у једном писму Среског НОО Никшића од 30. XII 1944. године. Она је зато морала одражавати то друштво у правом смислу.¹⁷⁷

С нормализацијом војничких прилика у Црној Гори могло се мислити и на оснивање гимназија и средњих школа у ослобођеним градовима. На VII сједници Предсједништва ЦАСНО-а (3. I 1945. године) одлучено је да обнове рад ниже гимназије у Цетињу, Никшићу, Подгорици, Бранама, Бару, Когору, Херцег-Новом — укупно седам.

Да би се ријешило питање исхране и уопште смјештаја и школовања сиромашних ученика, донесена је одлука о оснивању ђачких интерната при Гимназијама.¹⁷⁸ Срески НОО су се старали о снабдијевању и одржавању ђачких кухиња, као и о избору ђака

¹⁷⁴ Исто, IV, 2-180 (45),

¹⁷⁵ З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност. . . , ил. чл. стр. 321.

¹⁷⁶ АИИТ, Е-28. Билтен Повјереништва за информације ЦАСНО-а 2. I 1945. стр. 16.

¹⁷⁷ Исто, VII,2-60 (44). Удруство Среског НОО Никшић од 30 XII 1944 — свим општинаским НОО.

¹⁷⁸ Исто, IV, 2-180 (45).

који су се хранили у њима.¹⁷⁹ Занимљиво је истаћи да су сеоски и општински НОО давали намирнице оном среском НОО на чијој се територији школују ђаци. То је било самофинансирање школ-овања својих ђака.¹⁸⁰

Гимназија на Цетињу почела је рад 2. марта 1945. године. У 16 одјељења I, II, III и IV разреда било је уписано 920 ученика-ца. У никшићкој гимназији било је 1.220 ученика-ца. На дан отварања гимназије у Беранама 14. марта 1945. године било је 1.200 ученика-ца.¹⁸¹ Према извјештају о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и IV засједања, у априлу 1945. године радило је 9 гимназија са 102 одјељења, 6.670 ученика-ца и само 132 наставника.¹⁸² Повјереништво за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а израдило је привремени наставни план и програм за гимназије, који је био битно скраћен, с обзиром на краткоћу школске године. Од страних језика учио се само руски. . .¹⁸³

Осим гимназија, отворене су и неке друге средње стручне школе. Женска занатска школа отворена је на Цетињу Котору и Херцег-Новом.¹⁸⁴ Пољопривредна школа у Бару отворена је 15. марта 1945. године. При школи је организован шумски и ветеринарски курс са око 80, односно 25 слушаалаца.¹⁸⁵ Како су услови за отварање Трговачке академије у Подгорици били слаби, било је планирано да у априлу 1945. године на Цетињу отпочне шестомјесечни трговински курс, којим би се припремио потребан чиновнички кадар. Право на упис имали су сви свршени поламатуранти, гимназијалци виших разреда и ученици трговачке академије.¹⁸⁶ Оријентација народних власти на школовање управо онога кадра који је тренутно потребан за санирање ратног стања у Црној Гори била је условљена потребама обнове привреде.

И гимназије и друге средње школе наилазиле су, у своме раду, на оне исте тешкоће које су пратиле и рад основних школа. Оскудица у наставном кадру била је још већа, а материјални положај школа, наставника и ђака тим тежи што је живот у граду тек требало организовати. Проблем наставног кадра дјелимично је ублажен одлуком Предсједништва ЦАСНО-а да позове све наставнике из војске и да се организују редовни курсеви за учитеље и наставнике код свих среских НОО.¹⁸⁷

¹⁷⁹ З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност, н. чл. стр. 322.

¹⁸⁰ АИИТ, IV, 2-95 (45). Признаница Среског НОО Никшић од 19. III 1945; IV, 2-102 (45). Извјештај Општинског НОО Шавник од 3. III 1945.

¹⁸¹ З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност. . . н. чл., стр. 322.

¹⁸² АИИТ, IV, 2-180 (45).

¹⁸³ Исто; VII, 2-11 (45). Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945.

¹⁸⁴ „Побједа“ бр. 20/1. IV, 1945.

¹⁸⁵ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записници VII и X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а; IV, 1-9 (45). Упутство Повјереништва за пољопривреду Предсједништва ЦАСНО-а од 31. I 1945.

¹⁸⁶ „Побједа“ бр. 20/1. IV, 1945.

¹⁸⁷ АИИТ, IV, 2-180 (45).

Сумирајући резултате десетомјесечног рада у области школовања, на IV засједању ЦАСНО-а у априлу 1945. године констатовано је да на територији 10 срезова ради 436 основних школа од којих су 74 новоотворене, у мјестима гдје их прије рата није било, да их похађа 22.547 ђака, од којих су 9.331 ученице; да је у школама ангажовано 582 учитеља, од којих 178 без стручне спреме. Такође је отворено 7 гимназија и 7 стручних школа или курсева; припреме за отварање гимназија обављене су у свим мјестима гдје су оне радиле прије рата. Овакви резултати су остварени удруженом акцијом свих одговорних фактора, у првом реду добром организацијом и радом просвјетних органа народне власти.¹⁸⁸

На III засједању ЦАСНО-а у јулу 1944. године донесена је Одлука о обавезном уклањању неписмености. Тиме је подстакнут замашнији рад аналфабетских течајева, као главног облика општеноародног просвјетивања. Уз податке о високом проценту неписмености у Црној Гори, које смо раније саопштили, наводимо и овај: на територији которског среза неписмених преко 10 година старости било је чак 35%.¹⁸⁹ Такође смо опширно излагали о организацији и формама рада општеноародног просвјетивања, који се упражњавају и у овом периоду. Квалитетну новост у организационом смислу представљају већ поменути културно-просвјетни одбори, који су се старали и о аналфабетским течајевима, разним другим просвјетним и стручним курсевима, приредбама, просвјетној штампи, књижевности и културним домовима — једном ријечју свим облицима општеноародног просвјетивања. „Општеноародно просвјетивање постало је данас најглавнија грана просвјетног рада“, каже се у циркуларном писму Предсједништва ЦАСНО-а од 25. октобра 1944. године. „Дужност је свих просвјетних одјељења среских народноослободилачких одбора да што је могуће систематскије развијају и шире просвјетни рад у народу, како би се читав народ могао свестрано образовати“. Извјесно је да је први задатак био унапређивање мреже аналфабетских течајева. У том смислу је значајна помоћ просвјетних органа АВНОЈ-а и Националног комитета ослобођења Југославије, која се манифестује кроз разна упутства и сугестије. Тиме је подстицан за-

¹⁸⁸ Неки од планираних задатака нијесу реализовани из разлога који су у извјештају о раду Предсједништва ЦАСНО између III и IV засиједања овако објашњени: „Оснивање високих школа, за које још немамо услова, а потреба научног истраживања наших природних богатстава је велика и неопходна, може доста успјешно бити ријешено оснивањем научних станица, које ће бити центри и извори науке. Оне су у нашим условима практичније од универзитета. Код нас би требало основати метеоролошку станицу, станицу за испитивање карста (крша), хидролошку станицу и станицу за испитивање и побољшање сточарства, воћарства, пашњака и друлих“ АИИТ, IV, 2-180 (45).

¹⁸⁹ АИИТ, IV, 2-81 (45). Извјештај Просвјетног осјека НОО среза которског од 24. I 1945.

машинији рад ових течајева. Срески НОО Никшић упутио је свим општинским одборима 30. децембра 1944. године писмо „да се у свим школским општинама нашег ореза организују аналфабетски течајеви за неписмене“.¹⁹⁰ На укупно 70 курсева који су одржани у свим општинама, на иницијативу АФЖ-а било је укључено 1.239 неписмених жена. У девет општина цетињског среза организовано је 26 течајева, кроз које је прошло 518 неписмених лица, док их је у подгоричком срезу крајем 1944. године радило 28. На територији среза херцеговског течајеви су били отворени у Зеленици, Кумбору, Подима, и Каменом.¹⁹¹

На VIII сједници Предсједништва ЦАСНО-а (3. јануара 1945.) констатовано је да „није још довољно створена широка мрежа општег народног просвјећивања, а то нарочито важи за народне универзитете и разна предавања“.¹⁹²

Рад на општеном просвјећивању интензиван је првих мјесеци 1945. године. Драгоцјена је била помоћ антифашистичких организација — жена и омладине. Највиши просвјетни орган у Црној Гори издао је упутство за систематску мрежу аналфабетских течајева.¹⁹³ Издата су и упутства о реорганизацији и раду домова културе. „Домови културе треба да буду жаришта цјелокупног културног — просвјетног рада у појединим мјестима“, каже се у наведеном Упутству. „То ће бити центри одакле ће се изводити плански и систематски рад на пољу широког народног просвјећивања и културно-умјетничког рада. Домови културе треба да сједине и организационо повежу све културно-просвјетне активисте једног мјеста, у циљу масовне културно-просвјетне дјелатности“.¹⁹⁴ Оцијењено је да испољена расцјепканост снага шкоди укупном резултату, па се препоручје да се иде прво на оснивање среских домова културе, а затим по мањим регионима, ако за то постоје услови, као и за оснивање посебних домова културе за омалдину и жене.¹⁹⁵ Њихов је задатак да воде бригу о правилном развоју народног просвјећивања и да усмјеравају рад у смислу подизања општег културног нивоа народа. У њима су се одвијали сви облици културно-просвјетног рада: организован је рад библиотека и читалоница, рад музичких и разних пјевачких зборов, затим културно-умјетничких екипа, и, наравно, течајева за неписмене. При домовима културе су постојали и народни универзитети, који су

¹⁹⁰ Исто, VII, 2-69 (44).

¹⁹¹ З. Лакшић, Културно-просвјетна дјелатност..., н. чл., стр. 325.

¹⁹² АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а.

¹⁹³ Исто, IV, 2-180 (44).

¹⁹⁴ Исто, IV, 1-173 (45).

¹⁹⁵ Исто. У упутствима се даље каже: „Таква настојања нијесу увијек исправна, већ су калкад, нарочито у почетно вријеме нашег развоја — и штетна, јер ми још нијесмо створили услове; просвјетно-културни рад још није достигао онај степен развоја из којег може данас произаћи толика мрежа домова културе“.

организовали предавања из разних образовних области; за ту сврху били су формирани активни предавача.

Након ослобођења Никшића у септембру 1944. године отворена је при Среском НОО библиотека са око 3 хиљаде разних књига. На територији овога среза било је укупно 29 читаоница.¹⁹⁶ До априла 1945. године укупно је отворено 113 домова културе и 46 читаоница; народни универзитет је отворен на Цетињу, а извршене су припреме за отварање таквих институција и у осталим крајевима Црне Горе. Просвјетно-културна предавања су била бројна и добро посјећена. Само у фебруару 1945. године одржано је 280 разних предавања.¹⁹⁷

На IV засједању ЦАСНО-а у априлу 1945. године констатовано је да се рад на општенародном просвјетивању развија „са више тешкоћа и мање разумијевања него што је то случај са школама“ Према тада расположивим подацима, радило је 153 аналфабетских течајева, са укупно преко 4.000 посјетилаца.¹⁹⁸ Овакви резултати и уопште стање општенародног просвјетивања доводе се у везу с објективним тешкоћама, у првом реду с недостатком одговарајућег броја стручних кадрова. Да би се тешкоће отклониле и стање битније поправило, на IV засједању ЦАСНО-а предлаже се организовање курсева за референте при просвјетним одјељењима среских НОО, за руководиоце аналфабетских течајева и за руководиоце домова културе.

Као што смо истакли, основна карактеристика културног рада у овом периоду јесте оријентација која произлази из сгеченог права на сопствену културу и планирање културног развика. Акцентирана су два основна правца: заштита добара културне баштине и унапређивање умјетничког стваралаштва.

Просвјетни органи су водили бригу о чувању, заштити и унапређењу рада у области културне баштине и културног наслеђства, у чему су наилазили на подршку осталих фактора НОП-а. Овај је посао био отежан чињеницом да је окупатор пљачкао или уништавао највреднија културна добра из институција културе. То закључујемо на основу извјештаја Комисије за утврђивање штете на културно-историјским предметима и природним знаменитостима која је у Црној Гори основана вјероватно почетком 1945. године.¹⁹⁹ Цетиње је давало праву слику варварског односа окупатора према културним тековинама црногорског народа. У Владином дому умјетничке слике су исцијепане или ножем избодене. Међу њима и радови познатих италијанских умјетника који су сликали пејзаже Бара и Улциња, Цетиња и

¹⁹⁶ Зборник праће... књ. IV, стр. 231.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ АИИТ, IV, 2-180 (44).

¹⁹⁹ Историјски архив Цетиње, фасц. ЦАСНО-а бр. 1263. Писмо Комисије за утврђивање штете на културно-историјским предметима бр. 77/24. VII 1945. — Комисија за утврђивање штете на културно-историјским предметима на територији Црне Горе.

Ловћена и др., затим радови познатог сликара Паје Јовановића „Други устанак“ и „Сеоба Србаља“. Релеф Црне Горе су изболи италијански и њемачки војници, а из позоришта су заједно са квислинзима опљачкали глумачку гардеробу. Италијани су из музеја опљачкали 252 драгоцене експоната: дјелове намјештаја, посуђе, слике итд. Једна античка мермерна глава из римске епохе једноставно је спакована и отпремљена у Рим. Њемци су опљачки Музеј под изговором да експонате шаљу у Беч, на неку „изложбу“. Његошеву Биљарду, у којој је била Цетињска богословија, Њемци су претворили у коњушницу. Италијани су из ње однијели преко хиљаду експоната. Нарочито је тешко настрадала Библиотека. Однесене су слике познатог сликара Буковца — „Продавање робља“ и „Косовка дјевојка“.²⁰⁰

И у другим зградама уништавано је свако обиљежје црногорске културе. Зграду црквеног епархијског дома, такође на Цетињу, Италијани су послѣ 13-јулског устанка опљачкали, а затим демолирали. У бившој касарни 38 пука „Његош“ срушили су бисте Вука Караџића и Његоша; уништили дио библиотеке Учитељске школе — од шест хиљада књига, колико је бројала ова библиотека, остало је само 600. На сличан начин је страдала и библиотека гимназијске ђачке дружине „Скерлић“.²⁰¹

Ништа бољу судбину нијесу имала ни културна добра у осталим градовима и мјестима Црне Горе. У току тзв. V офанзиве Њемци су порушили многе предмете Пивског манастира, „из којих су поваћене разне драгоцености и украси“.²⁰² Приликом септембарске офанзиве 1944. године на ослобођену територију, Њемци су пронашли архиву Среског НОО Беране и спалили је.²⁰³ Из которског музеја Италијани су однијели многе драгоцености.²⁰⁴

Срески комитет КПЈ Никшић налаже свим општинским комитетима на свом подручју „да поправе све гробове наших палих другова, ма гдје се они налазили“.²⁰⁵ Срески НОО Колашин упутио је подручним општинским НОО писмо „да ограде цркве са двориштем, да ограде сеоска гробља“.²⁰⁶ Одјељење за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а издало је 20. децембра 1944. године Упутство свим среским НОО у коме се каже: „Под најстрожијом одговорношћу, организујте на подручју вашег среза заштиту свих културно-историјских и умјетничких споменика; архиве (које имају културно-историјски значај), библиотеке, умјетнич-

²⁰⁰ Зборник, грађе, књ, IV, стр. 436-439.

²⁰¹ Исто,

²⁰² АИИТ, VII, 4-49 (44). Извјештај Среског НОО Шавник од 24. XII 1944.

²⁰³ Исто, VII, 4-182 (44). Извјештај Среског НОО Беране од 7. X 1944.

²⁰⁴ Исто, IV, 2-180 (45).

²⁰⁵ Исто, II, 3-88 (44). Директивно писмо СК КПЈ Никшић од 3. VI 1944.

²⁰⁶ Исто, VII, 4-153 (44). Извјештај СК КПЈ Колашин од 7. VII 1944.

ке слике, вајарске радове, музеје и друге старине (у манастирима и сл.).²⁰⁷

Препоручено је среским одборима да свим општинским НОО издају наређења о чувању културних тековина. Такође је формиран земаљски стручни орган, који је имао задатак да изврши преглед свих културних тековина.²⁰⁸

За анализу и оцјену односа органа народне власти према култури уопште значајно је Упутство Одјељења за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а које је 20. децембра 1944. године упућено свим среским народноослободилачким одборима. Цитираћемо га у цјелости:

„За културно-политичку историју наше ослободилачке борбе неопходно је потребно да се прикупи у научним институтима сва наша штампа која се појавила у току ове три и по године. Зато хитно предузмите следеће:

1. Одмах приступите сакупљању свих штампаних и умножених ствари које имају културно-историјски значај. Зато издајте наређење и упутства свим подручним органима за прикупљање штампаних ствари: књига, часописа, листова, народних пјесам пониклих у овом рату као и других ствари. Исто тако ступите у везу и са свим другим организацијама на вашем подручју код којих мислите да се може наћи горе именована штампа. Све прикупљене ствари слати овоме Одјељењу по један примјерак по могућству у оригиналу. Остале примјерке чувајте код себе бржљиво.

2. Од штампаних ствари које излазе сада или убудуће на терену вашег среза (новине, брошуре, прогласи итд.) слаћете обавезно по један примјерак овоме Одјељењу у исте сврхе“.²⁰⁹

Предсједништво ЦАСНО је приступило сређивању важне архиве бивше Банске управе само шест дана након ослобођења Цетиња.²¹⁰ На IX сједници Предсједништва ЦАСНО-а (29. јануара 1945. године) закључено је „да се среди и пронађе архива шумског акционог друштва „Шипад““.²¹¹

Као резултат оваквог рада у Цетињу је основан Историјски музеј са библиотеком од 20 хиљада књига и архивом. На IV засједању ЦАСНО-а закључено је да при Музеју треба основати „етнографско и природословно одјељење, као и научни институт

²⁰⁷ Исто, VII, 2-66 (44).

²⁰⁸ Исто.

²⁰⁹ Исто, VII, 2-65 (44).

²¹⁰ Исто, VII, 2-328 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО-а од 19. XI 1944, Среском НОО Цетиње. Занимљиво је истаћи да је Предсједништво ЦАСНО-а било упозорено још у септембру 1944. са важномшћу ове документације и опасномшћу да је Нјемци спале приликом евакуације Цетиња, АИИТ, VII, 4-177 (44).

²¹¹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник IX сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. I 1945.

за изучавање језика и историје“ Такође је одлучено да се приступи организовању „земаљског државног архива“.²¹²

Стваралачки рад у области културе одвијао се углавном кроз активност културно-умјетничких екипа које су постојале и радиле при народноослободилачким одборима, и посебно кроз активност Црногорског народног позоришта, које се као умјетничка екипа конституисало у претходном периоду.

Дијалектичко правило да се из квантитета рађа квалитет потврдило се на примјеру оснивања Црногорског народног позоришта. Док се на једној страни спроводи акција ангажовања најталентованијих чланова културно-умјетничких екипа и њиховог концентрисања на једном мјесту при Црногорском народном позоришту,²¹³ дотле се на другој страни врши пропаганда да глумци-професионалци са Цетиња приђу НОП-у.²¹⁴ Управо тих дана изишла је на слободну територију група глумаца бившег Бановинског позоришта са Цетиња.²¹⁵ Тако је створен јак позоришни ансамбал, који је крајем 1944. године имао чак 53 члана.²¹⁶ Период импровизације сценске умјетности постепено нестоје са партизанске позорнице.

Поред раније припремљених и изведених позоришних комада, припремани су „Најезда“ од Леонида Леонова и „Бидо“ од Јанка Веселиновића. Првом озбиљном драмом требало је упознати свестрано обрађене и детаљно студирани ликове борбе за одбрану отаџине, што је могло (и јесте) снажно мобилизаторски дјеловати; фолклорна тематика „Бидо“ са животним сликама са села, уз пјесму и игру, требало је да врати гледаоца у оквире нормалног живота, који је тек почињао, истина на квалитетно новом степену друштвеног развика. Тако је позоришна умјетност продирала у средину која до тада није знала шта је то. Публика је, истина, била мање образована, али су зато значај и улога позоришта били већи. Захваљујући позоришту, укусу публике се развија и расте. Она постаје све критичнија, па је и избор дјела строжи, а репертоар разноврснији: извођење је морало бити на вишем умјетничком нивоу. То је уосталом, обезбјеђивао и

²¹² Исто, IV, 2-180 (44); II 2-41 (44). Записник VIII сједнице Пресједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945.

²¹³ Исто, II, 3-88 (44). Писмо СК КПЈ Никшић од 30 VI 1944. — свим општинским комбинатима и партијским ћелијама.

²¹⁴ Исто, II, 1-72 (44). — Писмо ПК КПЈ за Црну Гору и Боку 10. IX 1944. ОК КПЈ Цетиње. У писму се каже: „Глумце из Цетињског позоришта који су изишли код нас, одмах упутите за Предсједништво ЦАСНО. Уколико који од њих није изашао, обатите им се писмима и позовите их да изађу, а кад изиђу одмах их пошаљите овамо“.

²¹⁵ Међу њима су били: Милош Јекнић, Петар Беговић, Васо Перистић, Петар Спајић, Никола Вујановић, Миња Дедић (З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност. . . н. чл., стр. 331).

²¹⁶ АВИИ, К- 1774, рег, бр 3/27. Списак чланова Црногорског народног позоришта и позоришног оркестра који се заједнички хране.

квалитет професионалних глумаца, којима је позоришна група располагала.²¹⁷

По преласку на Цетиње, крајем новембра 1944. године, Позориште је ангажовало нове професионалне и већ афирмисане глумце и подмлађивало се провјереним талентима. Њихов једини посао је био позоришна дјелатност. Створени су, дакле, основни предуслови за систематски стваралачки рад. Поред већ устаљеног репертоара, с прољећа 1945. године Позориште је припремило и извело и ове комаде: „Госпођу министарку“ од Нушића, „Мати“ од Чепека, „Туђе дијете“ од Шквркина, „Бида“ од Веселиновића. Са тако комплетираним репертоаром, Позориште је обишло читаву територију ослобођене Црне Горе. У фебруару 1945. године кренуло је на велику турнеју по Приморју и Херцеговини. Од 5. фебруара до 6. марта 1945. године гостовало је у Котору, Тивту, Херцег-Новом, Грудима, Дубровнику, Требињу, Биљеи и Никшићу. Том приликом дало је 26 представа из свог стандардног репертоара. Представе је пратило око 19 хиљада гледалаца. Приликом откривања Његошевог споменика у Требињу, Црногорско народно позориште је 25. фебруара 1945. године извело умјетнички програм.

У марту 1945. године Позориште је пошло на једномјесечну турнеју по Албанији, дајући тиме допринос и афирмацији националне културе и међународној културној сарадњи. У току турнеје дало је 12 представа и 4 веселе вечери: у Скадру, Тирани, Елбасану и Корчи.²¹⁸

У састав Црногорског народног позоришта радио је позоришни оркестар. Потребне културног развика захтјевале су оснивање нових институција умјетности, па је на IV засједању ЦАСНО-а закључено да се при Црногорском народном позоришту оснује глумачка школа, затим музичка школа и школа ликовних умјетности, као посебне институције.

²¹⁷ Податке о раду и развоју Црногорског народног позоришта добио сам од Душана Поповића, на чему сам му захвалан. — Назив Црногорско народно позориште сретам први пут у сачуваним изворима у децембру 1944. године („Омладински пскрет“ бр. 9 од 29. XII 1944), гдје поред осталог пише и ово: „16 (децембра 1944 — примј. З. Л.) чланови Црногорског народног позоришта приказали су за делегате у сали Народног позоришта, „Најезду“ од Леонида Леонова, драму у четири чина...“ (Текст се односи на представу која је изведена на Цетињу за делегате II конгреса Народне омладине Црне Горе и Боке).

²¹⁸ АИИТ, IV, 2-180 (45); „Побједа“ бр. 20/1. IV 1945. „Непознавање нашег језика“, писало је о овом гостовању истом броју „Побједе“, надокнађивало се“. „добро изведеном и умпраном плумом“ и „група је успјела да пружи албанској публици сву фолклористичку љепоту „Бида“, дубину и политичку савременост „Најезде“ и политичку сатиру комедије „Сумљиво лице“. Велики број посјетилаца, дугим аплаузима и бурним изражавањем одушевљења, захтијевао је да се већ изведене тачке понове. Обимна посјета од око 10.000 особа, њихово интересовање за наше народне костиме, пјесму и ипру, нови је прилог јачању културне сарадње“.

Формирање и успјешан рад Црногорског народног позоришта није спутавао активности културно-умјетничких екипа. Напротив. Оне су без прекида радиле. Екипе из Колашина дале су, од септембра 1944. до ослобођења 1945. године, 70 представа, које је посјетило 30 хиљада гледалаца. У истом временском интервалу, екипе из Андријевице дале су 80 приредби.²¹⁹ И садржаји програма били су квалитетнији. Умјетничка дјела су извођена у оригиналу. У принципу нијесу дозвољене дораде; изузетно, то је право дато овлашћеним просвјетним органима. У сваком случају полазило се од тога да одабрано дјело одговара интересима народноослободилачке борбе.²²⁰ Рад културно-умјетничких екипа можда није достигао квантитет из ранијег периода развоја, али је, извјесно, био квалитетнији. Као такав, више је одговарао задацима и улози културно-умјетничког аматеризма. Овакве екипе су постојале и при војним јединицама, као и у саставу омладинских радних јединица.²²¹ Њихови програми су захватили и подручја настањена албанском националношћу — Крајина код Улциња, Тузи код Подгорице, Рожаје, Плав и Гусиње.²²² Тенденција професионализације овога рада значила би искривљавање његове основне функције, па се она сузбија у зачетку. У Упутству Предсједништва ЦАСНО-а од 22. марта 1945. године инсистира се на добровољности овога рада: „Дакле, сваки од учесника у овим групама треба да има своје стално занимање, а само повремено и узгредно да ради у њима“.²²³

Уз наведене квалитете новине о којима је било ријечи културно-просвјетни рад се у овом периоду одвија са више плана и организованости. То је резултирало квалитетом који се испољавао у новом односу народа према култури и културним добрима, новим облицима и садржајима рада и новим иницијативама које је требало реализовати.

Искуство из рада на задацима здравствене природе, налагала су да се овим питањима поклони пуна пажња. Тим прије што је провјерено право да је боље и лакше спријечити него лијечити. На III заседању ЦАСНО-а у јулу 1944. године констатовано је да се успјешна борба против опасности разних епидемија, за ратно стање карактеристичних, може водити кроз интензивнију сарадњу војног и цивилног санитета, чиме ће се ублажити посљедице недостатка здравственог кадра, затим кроз одржавање здравствених курсева, којим је путем требало оспособити

²¹⁹ З. Лакић, Културно-просвјетна дјелатност... н. чл. стр. 332.

²²⁰ АИИТ, VII, 2-39 (44). Упутство Одјељења за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а од 4. X 1944.

²²¹ Исто, II, 1, 2-10 (44). Извјештај ОК КПЈ Никшић од 5. XII 1944; III, 2-87, 93, 113 и 115 (44).

²²² Исто, III, 1-106 (44). Извјештај партијске ћелије Плав од 30. XI 1944; III, 1-45 (44).

Извјештај СК КПЈ Андријевица од 5. XII 1944.

²²³ Исто, IV, 1-71 (45).

нови кадар, и најзад преко повремених савјетовања са здравственим радницима који би на широком плану покренули акцију подизања здравствене културе народа. То је истовремено био и пут неопходних припрема за развој и рад здравствене службе у мирнодопским условима која подразумејива стварање неопходне мреже здравствених установа.²²⁴

О извршењу ових задатака старали су се здравствени органи народне власти, од сеоских народноослободилачких одбора па до Одјељења за здравство Предсједништва ЦАСНО-а. У њима су били ангажовани здравствени радници који су у претходном периоду успјешно завршили здравствене курсеве. С једсени 1944. године при општинским одборима основане су здравствене секције, које су сачињавали представници АФЖ-а, омладине, затим санитетски референт и члан народноослободилачког одбора који одговара за народно здравље. Дужности здравствених секција биле су: контрола здравственог стања у својој општини праћење кретања здравствених прилика и предузимање превентивних мјера да не би дошло до болести, затим организација разних предавања о народном здрављу и прорада упустава која су долазила од здравственог одсјека среског НОО, односно Одјељења за здравство Предсједништва ЦАСНО-а.²²⁵ Због озбиљности здравствених прилика које су владале у Црној Гори тих дана и настојања органа народне власти да се рјешавају на адекватан начин, 24. октобра 1944. године Предсједништво ЦАСНО-а је основало Комитет за здравствена питања, у саставу: др Нико Миљанић, Божо Љумовић, Јован Ђетковић и Саво Челебић.²²⁶

Августовска офанзива 1944. године удружених снага окупатора и квислинга на ослобођену територију и појава збјегова народа представљале су нову опасност за народно здравље. Повећања броја рањеника и потреба њиховог транспорта био је проблем више за здравствене раднике, тим прије што је мобилизацијом свих љекара и санитетског особља уопште у Народноослободилачку војску цивилни санитет остао без стручних радника, а народ без организоване љекарске помоћи. Према је Предсједништва ЦАСНО-а видјело рјешење у томе да старање о здрављу цивилног становништва води санитет Војне области II ударног корпуса, односно љекари команди војних подручја,²²⁷ питање транспорта рањеника било је дио бриге здравствених орга-

²²⁴ Исто, VII, 2-3 (44).

²²⁵ Исто, VII, 2-330 (44). Инструктивно писмо Среског НОО Никшић од 20. XI 1944 — свим општинским НОО.

²²⁶ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VI сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 24. X 1944.

²²⁷ Исто, VII, 8-3 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНОА од 3. VIII 1944 — Војној области II ударног корпуса. На II сједници Предсједништва ЦАСНО-а 22. јула 1944. закључено је да се при командама подручја оскују мање болнице од 20 — 30 кревета (АИИТ, VII, 2-11 (44)).

на цивилне власти. Већ 6. августа 1944. године Одјељење за народно здравље Предсједништва ЦАСНО-а указује народноослободилачким одборима Шавника, Никшића и Андријевице „на неопходност поклањања пуне пажње овом послу“.²²⁸ Дан касније Одјељење за народно здравље издало је Распис у вези с успостављањем пролазних станица за преноћиште рањеника.²²⁹

Сачувана документација говори о активности здравствених органа одмах по III заседању ЦАСНО-а. Иако је оцијењено да је стање народног здравља углавном задовољавајуће, констатују се појаве болести: у даниловградском срезу грип, у Подгорици тифус који је „у опадању“, затим у Грахову и Беранама.²³⁰ Пријетила је опасност од епидемије великих богиња у Чеву код Цетиња.²³¹ Здравствени органи су хитно интеренисали: у Подгорици је извршена вакцинација против тифуса,²³² у Грахову су одржани састанци на којима је народу објашњено како да се одбрани и бори против тифуса,²³³ од Повјереништва за народно здравље Националног комитета ослобођења Југославије тражено је 25 хиљада вакцина против богиња у Чеву,²³⁴ у Шавнику је извршена мобилизација свих који су завршили санитарски курс и дат им задатак да обиђу терен и прикупе тачне податке о стању болести.²³⁵

Озбиљнији рад на заштити народног здравља захтијевао је упорност и стрпљење. Тим прије што су тешкоће биле велике. У претходној глави овога рада изложили смо врло скромно стање здравствене службе у Црној Гори и Југославији прије рата 1941. године. У априлском рату 1941. године и протеклим годинама ослободилачког рата стање се још више погоршало разарањима. Болнице су порушене, опрема упропашћена, а кадар ангажован у војсци. Слична је ситуација била и са другим здравственим установама: домовима народног здравља, школским поликлиникама и здравственим станицама — које нијесу располагале ни минималним условима за рад,²³⁶ Здравље народа било је угрожено сталним покретом војних јединица, које су могле бити клицноше епидемиолошких болести. Управо зато су проблеми здра-

²²⁸ Исто, VII, 2-186 (44).

²²⁹ Исто, VIII, 2-188 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО 7. VIII 1944. III Политкомесару II ударног корпуса.

²³⁰ Исто, VII, 4-17 (44). Извјештај Среског НОО Даниловград од 4. VII 1944, 4-161 (44). Извјештај Среског НОО Подгорица од 2. VIII, 2-49 (44). Извјештај Среског НОО Беране од 7. X 1944; IV, 2а-85 (44). Наређење санитета Приморске оперативне групе од 26. X 1944.

²³¹ Исто, VII, 2-172 (44). Делеша референта санитета ЦАСНО-а од 4. XII 1944.

²³² Исто, VII, 4-161 (44).

²³³ Исто, IV, 2а-85 (44).

²³⁴ Исто, VII, 2-172 (44).

²³⁵ Исто, VII, 2-215 (44). Инструктивно писмо Среског НОО Шавник од 14. IX 1944.

²³⁶ Исто, IV, 2-180 (45).

вственога рада били предмет интензивне бриге органа народне власти. Није претјерано рећи да је тон таквом односу давао лично Предсједник Предсједништва ЦАСНО-а универзитетски професор др Нико Миљанић. О питањима организације и рада здравствене службе расправљано је на 8 од укупно 13 одржаних сједница Предсједништва ЦАСНО-а. Ако се узме у обзир да је на првој сједници извршено конституисање ЦАСНО-а а на тринаестој само утврђен програм IV засједања ЦАСНО-а, испада да само на три сједнице није расправљано о овим питањима. А зна се да су органи народне власти имали да рјешавају и нека друга битна питања НОП-а, о којима смо већ говорили или ћемо пак говорити у наставку.²³⁷

На III сједници Предсједништва ЦАСНО-а (29. септембра 1944.) детаљно је анализирано здравствено стање у Црној Гори. Закључено је да треба формирати болнице за инфективне болести и да се с тим у вези осигурају зграде за њихов смјештај, да се оснују градске амбуланте и мреже амбуланти при општинским народноослободилачким одборима затим да се организују курсеви за оне који ће радити у амбулантама, као и апотекарски курс. Такође је указано на потребу организовања среских болница, од којих би прва могла бити основана у Никшићу, као и на неопходност координације рада са војним санитетом.²³⁸ У духу ових закључака одржан је, на иницијативу Предсједника др Н. Миљанића, састанак представника највишег органа власти у Црној Гори, Војне области II ударног корпуса, Штаба II ударног корпуса, Одјељења за заштиту народа и Главног одбора НОФ-а Црне Горе и Боке, на коме се расправљало о здравственим приликама у Црној Гори и заједничкој акцији на плану заштите народног здравља и боље организације здравствене службе.²³⁹

И у овом периоду настављен је рад на стварању сопственог здравственог кадра. Организовани су санитетски курсеви при народноослободилачким одборима, војним јединицама, или у организацији антифашистичких организација.²⁴⁰ Право првенства на здравственим курсевима имала су лица између 18 и 25 година старости са завршеном основном школом. Из сачуване и доступне документације не види се садржај и обим програма ових курсева. Извјесно је, међутим, да су се курсисти оспособљавали за основне задатке здравственог рада, па су, као такви, распоређивани за санитетске референте при среским и општинским НОО,

²³⁷ Важан је податак да је Одјељење за народно здравље Предсједништва ЦАСНО-а рјешавало 322 разна предмета у 1945. години.

²³⁸ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944. На истој сједници је закључено „да у кругу решења низа санитетских питања оде у Италију Мито Савићевић“.

²³⁹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник V сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 19. X 1944.

²⁴⁰ Исто, II, 3-99 (44). Извјештај ОК КПЈ Никшић од 10 VIII 1944; VII, 2-203 (44). Писмо Среског НОО Пљевља од 14. VIII 1944; VII, 2-11 (44). Записник VI Сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 9. X 1944.

на које је иначе падао терет организације рада за заштиту народног здравља. Млађи и перспективни кадрови упућивани су на санитетске курсеве који су одржавани у Италији.²⁴¹

Са повећаним бројем здравствених радника, органи народне власти су спроводили акције на ширем плану здравственог просвјешћавања народа. Акцент је био на борби против инфективних болести. У том смислу одржана су многа популарна предавања у организацији чланова хигијенско-епидемиолошких екипа, које су обилазиле терен; издавани су разни инстуктивни леци и плакате; дата су детаљна упутства о организацији „недјеља чистоћа“ — испробаних форми рада које су и у претходном периоду дале позитиван резултат.²⁴² Припремана је скромна здравствена литература која је штампана на шапилографу и у довољном броју примјерака отпремана на терен.²⁴³

Упоредо са овим радом приступило се оснивању болница и других здравствених установа. То су заправо војне болнице чијим се услугама користило и цивилно становништво. У августу 1944. године на подручју беранског среза постојале су три војне болнице: II подручја, IX бригаде и транспорт болница.²⁴⁴ У новембру 1944. године основана је Војна болница II ударног корпуса са три одјељења: хируршким, интерним и инфективним.²⁴⁵ Крајем новембра близу аеродрома код Никшића основана је прихватна болница за прихватање и транспортовање рањеника у иностранство.²⁴⁶ До краја 1944. године основане су болнице у Никшићу и Пљевљима.²⁴⁷

Органи народне власти су водили бригу о издржавању ових болница.²⁴⁸ Одјељење за народно здравље Предсједништва ЦАСНО-а пружало је помоћ нижим органима власти у прехрани

²⁴¹ Исто, VII, 2-190 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО-а од 9. VIII 1944.

²⁴² Исто, IV, 2-180 (45), VII, 4-110 (44). Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944.

²⁴³ Исто, VII, 2-138 (44). Навешћемо неколико таквих тема: дифтерија — гушобоља (аутор др Мито Савићевић); трбушни тифус; о заразним болестима — издању Санитетског одсјека II ударног корпуса; затим: борба против тифуса; пјегавац или пјегави тифус; свраб или шуга — у издању Санитетског одсјека Среског НОО Шавник.

²⁴⁴ Исто, VII, 4-18 (44). Извјештај о раду Среског НОО Беране од 12 VIII 1944.

²⁴⁵ Исто, IV, 2а-94 (44). Наредба Штаба II ударног корпуса од 11. IX 1944. За управника болнице постављен је др Радош Вилотијевић, за политичког комесара — Филип Радичевић; за в. д. команданта Данило Јауковић а за интенданта Блажо Лазаревић.

²⁴⁶ Исто, VII, 2-477 (44). Писмо Среског НОО Никшић од 26. XI 1944.

²⁴⁷ Исто, VII, 2-296 (44). Извјештај Среског НОО Никшић од 31. X 1944; VII, 2-236 (44). Писмо Среског НОО Пљевља од 29. XI 1944.

²⁴⁸ НОО општине пренђанске (Пљевља) издавао је свакодневно по 300 kg кромпира и 200 kg меса за потребе болнице 27. дивизије НОВ (АИИТ, VII, 2-236 (44)).

болница.²⁴⁹ Значајна је и помоћ Друштва црвеног крста Црне Горе.²⁵⁰ Болнице су биле веома скромно опремљене, углавном путем добровољних прилога или реквизицијом кревета и другог материјала.²⁵¹ Капацитети су били мали. Болница у Беранама имала је само 20 кревета.²⁵²

Значајан заокрет у развоју здравствене службе у Црној Гори услиједио је крајем 1944. године. Наиме, на VII сједници Предсједништва ЦАСНО-а (27. децембра 1944.) закључено је да се од 1. јануара 1945. године отворе цивилне болнице. До тога датума је војска водила бригу о болницама. Тада брига о цивилним болницама прелази на здравствене органе народне власти.²⁵³ Такође је одлучено да се формира централна цивилна болница у Будви, оспособи хигијенски завод на Цетињу и припреми отварање два оправилишта за дјецу — у Даниловграду и Котору. Направљен је план развоја цивилних болница: у Будви, — Котору и Цетињу по 150 кревета, у Никшићу и Подгорици по 100 кревета, у Велимљу, Колашину, Андријевци, Беранама, Шавнику и Манастиру Пиви — по 30 кревета; по 50 кревета је предвиђено за одјељење ТВЦ болнице у Колашину и Дубровнику „ради лијечења очију и рендгенског прегледа“.²⁵⁴ Капацитети болница у Црној Гори, без Пљеваља и Бијелог Поља, планирани су, дакле, на 930 кревета „Отварањем болница и оспособљавањем истих за рад — ми смо имали жарку жељу да помогнемо нашем народу“ каже се у писму Повјереништва за здравље Предсједништва ЦАСНО-а од 7. фебруара 1945. године.²⁵⁵ У извјештају Среског комитета КПЈ Колашин од 16. фебруара 1944. године каже се да је „отварање болнице изазвало... задовољство у народу, јер у нашем срезу има прилично болести и то већином код омладине“.²⁵⁶ У настојању да у свакоме мјесту оснују школску поликлинику, здравствени органи су наишли на тешкоћу због недостатка одговарајућег стручног кадра, у првом реду љекара. Зато је среским НОО наложено да при болницама, односно амбулантама, оснивају амбуланте за преглед и лијечење школске дјеце.²⁵⁷

²⁴⁹ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 27. XII 1944.

²⁵⁰ На сједници је „ријешено да се од целокупне количине соли остави на расположење Повјереништву социјалне политике и Повјереништву здравља — 100 вагона, ради замјене ових количина за храну у корист социјално-здравствених установа“.

²⁵¹ АИИТ, VII, 2-296 (44).

²⁵² Исто, IV, 2-159 (45). Извјештај Среског НОО Беране од 3. I 1945.

²⁵³ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а. Важан је податак да се војна болница из Корчуле сели у Мељине, а да се болница Приморске оперативне групе треба смјестити у Милочеру

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ АЦН — ССXXX/8.

²⁵⁶ АИИТ, I, 2-350 (45).

²⁵⁷ Архивски центар — Никшић, — АЦН—ССXXX/26. Путство Повјереништва за здравље Предсједништва ЦАСНО-а од III 1945.

Болнице су биле у врло рђавом стању, па их је требало поправити и обновити инвентар. До априла 1945. године оспособљене су за рад болнице у Цетињу, Подгорици, Никшићу, Котору, Бару, Колашину, Беранама и Будви, са капацитетом око 500 кревета.²⁵⁸ За рад у њима повучено је из војске 16 љекара, а 9 их је ангажовано из редова цивила. При Повјереништву за здравље Предсједништва ЦАСНО-а основано је санитарско слагалиште, које је снабђено солидним количинама санитарског материјала из савезничке помоћи.²⁵⁹ У раду је заведена строга штедња материјала, „јер извори са којима располажемо су мали и незнатни“.²⁶⁰

Ваља рећи да се приступило и оснивању државних апотека у свим среским мјестима. Од прве половине фебруара 1945. године радила је аптека у Колашину,²⁶¹ а од марта у Шавнику. Апотеке су формиране и у неким општинским центрима.²⁶² Љекови су продавани по стварној цијени; сиромашни су их добијали јефтине или бесплатно.²⁶³ Као што смо истакли, на Цетињу је основан Хигијенски завод са дјечјим диспанзером, школском поликлиником и купатилом, основана су затим три дома народног здравља: у Подгорици, Бару и Беранама, и неколико купатила по градовима. Тиме је исцрпљена мрежа здравствених институција у Црној Гори из априла 1945. године.

Важно је констатовати да је учвршћена организација санитарске службе по срезовима. Свуда су постојали срески референти за здравље, општински референти и сеоски здравствени одбори. Преко њих су организоване и вођене здравствена политика и здравствене акције на терену. Од акција које су у овом периоду изведене навешћемо најзначајније: организовани су санитарски течајеви при болницама на којима је спреман нижи санитарски кадар за његу болесника, затим хигијенски течај кога је похађало 17 посјетилаца, тродневни курс за сузбијање инфективних болести организован је у Пљевљима од 1. до 3. фебруара 1945. године, припремљена је акција прикупљања продаје љековитог биља, реализована акција „недјеље чистоће“, од 21. до 28. марта.

²⁵⁸ АИИТ, IV, 2-180 (45).

²⁵⁹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник X сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 21. II 1945.

²⁶⁰ АЦН—ЦЦХХХ/8. Инструктивно пијоме Повјереништва за здравље Предсједништва ЦАСНО-а од 7. II 1945. У њему се каже: „Скреће се пажња да се завоји не омију послје прве употребе уништавати, већ прати и пеглати, како се то чинило код неких болница“.

²⁶¹ АИИТ, I, 2-350 (45).

²⁶² Исто, IV, 1-145 (45). Писмо Среског НОО Шавник од 22. III 1945.

²⁶³ Исто, IV, 2-180 (45). У цитираном писму Среског НОО Шавник од 22. III 1945, које је упућено свим општинским НОО, каже се о томе: „Љекови ће се издавати бесплатно само онима за које општински здравствени одсек изда потврду да га не може купити, док ће остали плаћати“ (Исто, IV, 1-145 (45)).

1945. године.²⁶⁴ Појачана је здравствена пропаганда, коју се свесрдно помагале организације омладине, жена и војске. Све је ово допринијело заштити народног здравља, које је било угрожено у првом реду појавом епидемија пјегавог и трбушног тифуса, нарочито у срезовима: Андријевица, Беране, Даниловград, и Бар. Рјешавање неких од задатак здравственезаштите упућивало је на неопходност сарадње са другим органима управе, што је такође обављено на адекватан начин.²⁶⁵

Евидентни су резултати органа народне власти у организацији здравствене службе и заштите народног здравља, који су остварени у веома тешким условима. Требало је, међутим, појачати превентивну службу организовањем установа чији је основни задатак био — сузбијање болести. Тако је на IV засједању ЦАСНО-а одлучено да се оснују два санаторијума: у Колашину и Острогу, за лијечење туберкулозних болесника, да се у заједници са Повјереништвом грађевина припреми план за изградњу здравих хигијенских насеља приликом обнављања поплављених и порушених кућа, да се организује боља здравствена заштита мајке и дјетета. Оваква оријентација је захтијевала нове стручне кадрове, који су очекивани као помоћ од савезног министарства за народно здравље,²⁶⁶ и још више од тога задатка — материјална средства за изградњу нових здравствених објеката и адаптацију постојећих. Комплетна оспособљеност здравствених органа и службе уливала би повјерење и искључивала потребу лијечења болесника у центрима других федералних јединица.

Један од закључака III засједања ЦАСНО-а био је да сви органи народне власти морају пружити помоћ сиротињи много озбиљније и одлучније него до тада. Како се рат примицао крају, број сиромашних је све више растао — зато што је економска исцрпљеност народа достигала најкритичнију тачку и што се повећавао број избјеглица из „блока“ и других подручја змеље. Само на територији једне општине у Беранама било је преко 700 избјеглица.²⁶⁷

Органи народне власти у Црној Гори налазили су се заиста пред деликатним питањем збрињавања великог броја сиромашних. Управо зато се рад Повјереништва за социјалну политику до ослобођења 1945. године исцрпљивао на питањима исхране

²⁶⁴ Исто, IV, 2-180 (45); АЦН—ССХХХ/8. Упуство Предсједништва ЦАСНО-а од 17. III (1945. о здравственој пропаганди; Исто, ССХХХ/24. Писмо Предсједништва ЦАСНО-а од 4. IV 1945; АИИТ, IV, 1-98 (45). Извјештај Среског НОО Пљевља од 24. I, 1945.

²⁶⁵ Уз помоћ Повјереништва трговине и индустрије требало је организовати превоз сапуна и другог материјала у угрожена подручја.

²⁶⁶ Било је обећано да ће у Црној Гори доћи 60 љекара, међу којима ће бити и разни специјалисти.

²⁶⁷ АИИТ, VII, 2-273 (44). Извјештај НОО Општине манастирске од 7. XI — 1944. Из Метохије је било 311 чланова, из Санџака 386, са Косова 6 чланова.

сиромашних; касније су предмет његовог интересовања била и друга питања из ове области.

Са колико се озбиљности пришло овом питању говори и податак да је упутствима дефинисан појам сиромаштва: „У појам сиромашних спадају све породице, односно она лица, која не располажу са оредствима неопходно потребним за живот, нити их могу прибавити сопственим радом и старањем. У неопходно потребна средства за живот спадају: храна, одјећа и обућа, огрјев и стан“.²⁶⁸ Питање збрињавања сиромашних третирано је као политичко питање: „Нико не смије бити препуштен самом себи о сваком треба повести рачуна, па онима који сопственим радом не могу да обезбиједи своју егзистенцију, друштво је дужно, преко народноослободилачких одбора да пружи потребну помоћ“.²⁶⁹

Као и у другим областима дјелатности, и овдје је купни резултат био у зависности од квалитета организације социјалне политике. При Предједништву ЦАСНО-а постоји Ојдељење за социјалну политику са два одсјека: Одсјеком за заштиту радника и инвалида и Одсјеком за помоћ неспособнима.²⁷⁰ Развијање социјалног рада захтијевало је оснивање специјализованог одјељења за заштиту мајке, дјете и младежи и специјалног савјета састављеног од представника свих установа које имају додирне везе са социјалним радом; оба ова тијела била су везана за Повјереништво за социјалну политику Предједништва ЦАСНО-а.²⁷¹ При средским народноослободилачким одборима постојале су комисије за додјељивање помоћи,²⁷² које су развиле интензивну активност прикупљања неопходних података о социјалном стању на терену.²⁷³ Из сачуване документације може се закључити да је постојала углавном добра веза између ових органа и тијела социјалне политике.

Трећа сједница Предједништва ЦАСНО-а расправљала је о свим битним питањима из области социјалне дјелатности: старање о сиромашним, социјално незаштићеним, о породицама погинулих бораца. Први пут је темељније покренуто питање заш-

²⁶⁸ Завичајни музеј Даниловград, Архивски фонд, Упутство Одјељења за социјално старање Предједништва ЦАСНО-а од 17. XI 1944.

²⁶⁹ АМИТ, VII, 2-366 (44). Упутство Средског НОО Шавник од 4. XII 1944 — свим општинским НОО.

²⁷⁰ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

²⁷¹ Исто, IV, 2-180 (45).

²⁷² Исто, IV, 1-36 и 37 (45). Извјештај Комисије за додјељивање помоћи Средског НОО Шавник од 17. II 1945.

²⁷³ У Упутство Предједништва ЦАСНО-а од 17. IX 1944. помиње се „књига сиромашних НО одбора општине“ која садржи следеће рубрике: име и презиме домаћина опиромашне породице, имена чланова његове породице, године старости, број чланова породице, мјесто живљења, занимање, дан издавања помоћи, количина и врста издате помоћи, вријеме за које је издата помоћ. Општински НОО су били дужни да мјесечно достављају овакве извјештаје из којих се лако могао пратити преглед сиромашних (Завичајни музеј Даниловград, Архивски фонд).

тите радника, „услови рада, њихов однос са послодавцима, осигурање и др“ и уопште стамбено питање радника. Ратни инвалиди су имали првенство у запошљавању и лијечењу.²⁷⁴ Констатовано је да овако бројне и сложене проблеме социјалне политике треба рјешавати координираним радом социјалних органа народне власти и организација обновљеног Црвеног крста Црне Горе и других хуманитарних организација.

Могућности за рјешавање свих ових питања зависиле су у првом реду од властитих могућности народа који је кроз добровољне прилоге и реквизицију обезбјеђивао најзначајнију помоћ. Вишегодишња давања за ове и друге потребе исцрпла су народ. Према извјештају среског НОО Шавник од 8. октобра 1944. године, срез је „у сваком погледу економски уништен са 70—80%“.²⁷⁵ На другој страни, број сиротиње се стално увећавао. То се види и из примјера Берана: на територији среза у августу су била 3062 члана сиромашних породица, у октобру 5249, а у децембру 1944. године чак 6434, без бишевске општине.²⁷⁶ Према извјештају Среског НОО Шавник од 8. октобра 1944. године, за 25% породица овога среза потребна је помоћ у исхрани — одмах; за 30% породица — у року од мјесец дана; за 35% породица у року од 2 мјесеца; за 40% породица у року од 3 мјесеца, а за 45—50% породица у року од 4 мјесеца дана.²⁷⁷

У духу раније политике и праксе, при НОО су постојали фондови за социјално старање. Тамо су се сливала средства од добровољних прилога и реквизиције. Наиме, 30% од свих реквизиција ишло је у овај фонд.²⁷⁸ Како су ова средства била недовољна, а било је случајева да се троше за другу намјену, Предсједништво ЦАСНО-а је одлучило да се 50% реквирираних количина „али само из општина боље ситуираних“ магацинира ради указивања помоћи сиротињи.²⁷⁹ Највиши орган власти је издао Упутства среским НОО за спровођење специјалне реквизиције за сиротињу, јер су могућности социјалних фондова биле исувише мале да би задовољавале минималне потребе све већег бро-

²⁷⁴ АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. IX 1944.

²⁷⁵ Исто, VII, 4-26 (44).

²⁷⁶ Исто, VII, 4-17 (44). Извјештај о раду Среског НОО Беране од 12. XII 1944 VII; IV — 276 (44). Извјештај Среског НОО Беране од 10. I 1945; IV, 2-161 (45); Извјештај Среског НОО Беране од 10. I 1945.

²⁷⁷ Исто, VII, 4-25 (44).

²⁷⁸ Исто, VII, 2-11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 29. XI 1944; VII, 2-178 (44). Записник XI пленарне сједнице Среског НОО Колашин од 8. XI 1944; V, 1-51 (44). Писмо Команде мјеста Жула од 22. XI 1944.

²⁷⁹ Исто, VII, 2-381 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО од 17. XII 1944.

ја сиромашних.²⁸⁰ Непосредно послѣје Ш засиједања ЦАСНО-а у јулу 1944. године, Предсједништво је додијелило 2 милиона лира за потребе сиротиње у Црној Гори и 500.000 лира за сиромашну дјецу.²⁸¹ И у неколико наврата касније, Предсједништво ЦАСНО-а је давало новчану помоћ средњим народноослободилачким одборима за потребе сиротиње.²⁸² Предсједништва ЦАСНО-а је донијело 60 вагона соли; дио ње је даван сиротињи један дио је продаван, а приход од продаје такође је употријебљен у социјалне сврхе.²⁸³

Међусобна сарадња управних органа народне власти допринијела је рјешавању проблема сиромашних. Управни органи за питања пољопривреде обезбјеђивали су сјеме за сиротињу, а органи надлежни за исхрану становништва — издвајали су намирнице за сиротињу.²⁸⁴ У јулу 1944. године борци партизанских јединица које су се налазиле у Црној Гори, „одрекли су се, у корист народа и његове сиротиње, једнодневнoг оброка“.²⁸⁵ Помоћ сиромашнима која је обезбјеђена кроз сарадњу са Црвеним крстом Црне Горе и активност његових организација била је веома значајна.²⁸⁶ Процес формирања организација Црвеног крста Црне Горе на нивоу општинских и средњих одбора, завршен је у прољеће 1945. године. Била је то битна претпоставка активности ове хуманитарне организације у свим подручјима Црне Горе. Путем добровољних прилога прикупљено је око 280.000 италијанских лира, 8.000 рајс-марака и преко 60.000 динара — у новцу: око 7.000 кг. жита, кромпира и других намирница.²⁸⁷ Преко Црвеног крста Црне Горе приспјела је и помоћ из иностранства — у прехранбеним артиклима, санитетском материјалу, одјећи и обући и др.²⁸⁸ Према подацима Предсједништва ЦАСНО-а Црвени крст

²⁸⁰ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 27. XII 1944. — На овој сједници је констатовано да у Црној Гори има 12-15.000 сиромашних, да у категорији оних којима треба пружити помоћ „спадају поново сви радници, чиновници и приватни намјештеници“.

²⁸¹ Исто, VII, 2-161 (44). Записник I сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 17. јула 1944.

²⁸² Исто, VII, 4-161 (44). Извјештај Средског НОО Подгорница од 2. VIII 1944; VII, 4-163 (44). Извјештај Средског НОО Колашин од 10. VIII 1944; VII, 2-325 (44). Извјештај Средског НОО Шавник од 18. XI 1944.

²⁸³ Исто, IV, 2-180 (45). — На IX сједници Предсједништва ЦАСНО-а (29. I 1945) одлучено је да се изда три вагона соли Окружном НОО у Дубровнику — „за дубровачку сиротињу“ (ЛИИТ, VII, 2-11 (44)).

²⁸⁴ Исто, IV, 2-147 (45). Списак лица којима је дата помоћ по селима (дурмиторског среза); I, 2-54 (45). Извјештај Мјесног комитета КПЈ Колашин од 1. II 1945. — У посљедњем документу се каже да је Одјељење за исхрану указало „материјалну помоћ у житу на 497 чланова сиромашних породица“.

²⁸⁵ Исто, VII, 4-163 (44). Извјештај Средског НОО Колашин од 10. VIII 1944.

²⁸⁶ Исто, VII, 2-11 (44). Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 27. XII 1944.

²⁸⁷ Исто, IV, 2-180 (45).

²⁸⁸ Исто, VII, 2-270 (44). Извјештај Средског НОО Андријевица од 16. X 1944; VII 4-171 (44). Писмо М. Прбића из Барија (Италија) 18. IX 1944.

Црне Горе добио је 25 тона материјала од наших исељеника из Америке, затим другог материјала од разних иностраних хуманитарних установа, чиме је помогао рјешавању основних проблема сиротиње у Црној Гори. Црвени крст је преузео имовину ранијих социјалних друштвава.²⁸⁹ Расписом Главном одбору од 7. марта 1945. године, након одобрења од Предсједништва ЦАСНО-а Црвени крст је овлашћен да наплаћује улазнице за позоришне и биоскопске представе, а новац добивен тим путем употребљен је такође за збрињавање најсиромашнијих породица,²⁹⁰

У социјалне фондове сливала се и помоћ коју су слали југословенски држављани из Скадра — преко 1,200.000 лека, 10.000 италијанских лира и 10.000 југословенских динара,²⁹¹ затим Среског НОО Пећ од 30.000 кг. соли,²⁹² жито које је добављано из Метохије.²⁹³ Због слабих саобраћајних веза и питање превоза хране набављене у другим крајевима причињавало је тешкоћу.

Фондови социјалног старања среских НОО нијесу могли задовољити потребе, које су биле у сталном порасту. У новембру 1944. године у овом фонду Среског НОО Беране било је 29523 кг. жита, 595 кг. меса, 1692 кг. кромпира, 450 кг. пасуља;²⁹⁴ У децембру пак жита је било 21.611 кг. кромпира 8575 кг., пасуља 660 кг.²⁹⁵ Са терена су стизали извјештаји да има породица „које су остале без игдје ичега“.²⁹⁶ Управо зато се морало добро газдовати намирницама. Помоћ је била уобичајена. Врховни орган власти је, међутим, препустио у почетку да висину дневног obroка одређују социјални органи општина.²⁹⁷ Таблица дневног сљедовања сиромашних у Пљевљима износила је у децембру 1944. године: 300 гр. жита, 300 гр. варива и 300 гр. меса, које се давала сва-

²⁸⁹ Исто, VII, 2-11 (44). Записник IV сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 9. X 1944; VII, 8-18 (44). Писмо Предсједништва ЦАСНО-а од 11. X 1944.

²⁹⁰ Исто, IV, 1-175 (45). Распис Главног одбора Црвеног крста Црне Горе од 7. III 1943.

²⁹¹ Исто, IV, 2-180 (45).

²⁹² Исто, IV, 2-161 (45). Извјештај Среског НОО Беране од 10. I 1945.

²⁹³ Исто, I, 2-353 (45).

²⁹⁴ Исто, VII, 4-276 (44). Извјештај Среског НОО Беране од 10. XII 1944.

²⁹⁵ Исто, IV, 2-161 (45). Извјештај Среског НОО Беране од 10. I 1945.

²⁹⁶ Исто, IV, 2-100 (45). Мјесечни извјештај Среског НОО Беране за фебруар 1945.

²⁹⁷ Исто, VII, 2-11 (44). Записник IV сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 9. X 1944. Завичајни музеј Даниловград, архивски фонд — Упутство Одјељења за социјалну политику Предсједништва ЦАСНО-а од 17. XI 1944. У документу се каже: „Обзиром на неодређеност количина са којима се располаже, ово Предсједништво још није у могућности установити величину дневног obroка, који би се имао додјељивати сиромашним. Зато се препушта среским и општинским НОО да, обзиром на средства и број сиромашних, одлучују шта ће се, и у којим количинама, додјељивати сиромашнима“.

ки други дан.²⁹⁸ У прољеће 1945. године утврђен је дневни оброк соли за сиромашне, који је важио за читаво подручје Црне Горе: 10 гр. по особи.²⁹⁹ У политици расподеле хране у почетку се праве разлике између партизанских и четничких породица.³⁰⁰ Касније се сиромашни јединственије третирају, „без обзира да ли су четничке или партизанске“ породице.³⁰¹ На појединим подручјима, међутим, „храна се дијелила на следећи начин: два пута мјесечно за партизанске породице и једанпут за остале.“³⁰² Стандардни облик помоћи сиромашним биле су народне кухиње за сиромашне. Оне су отворене у градским мјестима. У децембру 1944. године постојале су двије кухиње за сиромашне у Котору, затим по једна у Тивту и Будви, у којима је храну примало око 1500 сиромашних,³⁰³ затим у Гусињу.³⁰⁴ До априла 1945. године отворене су двије кухиње сиромашних „у свим среским мјестима, као и у неким другим“.³⁰⁵ Поклоњена је дужна пажња Дому старих родољуба, који је пресељен из Колашина у срез шавнички.³⁰⁶ У Дому су били смјештени заслужни родољуби који су „сваки посебно — својим досадашњим пожртвованим радом дали све од себе за нашу борбу“ Организација живота је подешена тако да „они не смију да се осјете као да су у неком логору“. Дом има своју управу, али су органи народне власти на терену преузели на себе старање о исхрани и другим подобностима ових социјалних институција.³⁰⁷

У овом периоду повећана је и помоћ од Савезника, чиме су ублажене тешкоће становништва и, посебно, збрињавања сиротиње.³⁰⁸ Помоћ у рјешавању овога питања представља и одлазак

²⁹⁸ Исто, VII, 2-405 (44). Упутство Среског НОО Пљевља свим општинским НОО од 26. XII 1944.

²⁹⁹ Завичајни музеј Даниловград — архивски фонд. — Директива Повјереништва за социјалну политику предсједништва ЦАСНО-а од 26. III 1945.

³⁰⁰ Прослављајући први континент помоћи среским НОО, Предсједништво ЦАСНО-а наглашава „да при подјели не долазе у обзир четничке породице“. (АИИТ, VII, 2-11 (44). Записник I сједнице Предсједништва ЦАСНО-а).

³⁰¹ АИИТ, VII, 2-329 (44). Извјештај Среског НОО Беране од 19. XI 1944. — У записнику конференције општинског и сеоских НОО у Мурина 29. X 1944. каже се: „У расподелу није направљена разлика између партизанских и четничких породица“ (Исто, VII, 2-291 (44)).

³⁰² Исто, VII, 4-356 (44). Извјештај НОО вароши Никшић од 12. XII 1944.

³⁰³ Исто, IV, 2-81 (45). Извјештај Среског НОО Котор од 24. I 1945.

³⁰⁴ Исто, III, 1-215 (44). Извјештај Партијске ћелије Гусиње од 2. XII 1944.

³⁰⁵ Исто, IV, 2-180 (45).

³⁰⁶ Исто, VII, 2-11 (44). Записник II сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 22. VII 1944.

³⁰⁷ Исто, VII, 2-163 (44). Упутство Предсједништва ЦАСНО-а од 23. VII 1944. Среском НОО Шавник.

³⁰⁸ Исто, VII, 2-183 (44). Записник сједнице Општинског НОО Горња Села од 27. XI 1944.

око 900 дјеце у Бугарску и око 300 у Београд, гдје им је био обезбијеђен неопходан смјештај.³⁰⁹

Органи народне власти рјешавали су социјална питања и на други начин. Питање незбринутих и инокосних породица рјешавано је повлачењем њихових чланова из војних јединица.³¹⁰ На VII сједници Предсједништва ЦАСНО-а (27. децембра 1944. године) помиње се исељавање „као мјера која би нас помогла у рјешавању питања исхране“.³¹¹ Још раније је, међутим, издато Упутство о смјештају избјеглица из „блока“ „у крајеве који економски боље стоје, с тим што ће општински, односно сеоски НОО старати се за њихово збрињавање“.³¹²

Почетком 1945. године рјешавана су сложена питања социјалне политике, која на одређен начин произлазе из друштвеног третмана социјалног права, укључујући и право на рад. При томе мислимо на одлуку Националног комитета ослобођења Југославије о издвајању привремене новчане помоћи од 5 хиљада динара незбринутим породицама бораца Народноослободилачке војске, погинулих бораца, инвалидима народноослободилачког рата и њиховим породицама, као и породицама жртава фашистичког терора и оних чији се храниоци налазе у заробљеништву.³¹³ У цитираном Уставу каже се да је света дужност да се „о овим борцима свестрано поведе рачуна: омогућавањем правилног лијечења ради побољшања њиховог стања здравља, упослењем на мјеста која највише одговарају њиховим способностима, материјалним потребама и сл. „Национални комитет је такође донио Одлуку о исплати потпоре инвалидима из прошлог рата, као и додјеливању помоћи сиромашним пензионерима и њиховим породицама, до коначног регулисања права на пензију.“³¹⁴ Реализација ових одлука била је скопчана са ванредним активностима на прикупљању података о лицима која то право могу да користе. Среске комисије НОО су, на бази прикупљених података одлучивале о праву и величини помоћи.³¹⁵ Извјесно је да је на овај начин побољшан економски положај управо оних породица које су највише страдале у рату, што је на одређени начин значило побољшање положаја

³⁰⁹ Исто, IV, 2-34 (45). Извјештај Среског НОО Шавник од 5. III 1945; I, 2-306 (45).

Писмо дјеце из Бугарске 5. V 1945; IV, 2-180 (45).

³¹⁰ Исто, VII, 4-37 (44). Писмо Општинског НОО Луково од 16. XI 1944.

³¹¹ Исто, VII, 2-11 (44).

³¹² Исто, VII, 2297 (44). Упутство Предсједништва ЦАСНО-а 31. X 1944. Среским НОО Подгорица и Цетиње.

³¹³ Исто, VII, 2-219 (44) Упутство Одјељења за социјалну политику Предсједништва ЦАСНО-а од 12. 09. 1944; 2-180 (45) Ова помоћ је требало да тече од 1. 12. 1944, али је исплата одложена због тешкоће да се српски динар претвори у италијанску лиру, која је била у оптицају у Црној Гори.

³¹⁴ — Исто.

³¹⁵ — Исто, IV, 1-36. и 37 (35).

сиромашних региона. У исто вријеме то је значило јачање утицаја и побољшање угледа органа народне власти.

У позитивне новине социјалне политике спада и третман радничког питања. У сарадњи са синдикатом, органи народне власти су рјешавали сва радничка питања борећи се за побољшање тешког економског положаја. У том циљу је основан Земаљски завод за осигурање радника, који је имао задатак да исплаћује „попору радничког осигурања признатих прије рата“ и обезбјеђује осигурање цијелог радништва.³¹⁶ На овај начин се директно утицало на побољшање социјалног положаја радничке класе.

И у овом периоду развоја социјалне политике вођена је посебна брига о ратној сирочади. На VII сједници Предсједништва ЦАСНО-а предложено је да се у Боки оснује Дом за ратну сирочад.³¹⁷ У већини мјеста отворене су ђачке кухиње а у сједиштима средњих школа отворени су и ђачки интернати, углавном за смјештај сиромашних ђака и ратне сирочади. Обављене су припреме за отварање обданишта у већим градским мјестима³¹⁸ (раније смо рекли да је један број дјеце упућен у Београд и Бугарску).

Борећи се за побољшање економског положаја свеукупног становништва Црне Горе, органи народне власти, помогнуги радом антифашистичких организација, хуманитарних организација и осталих фактора НОП-а, смањивали су број лица којима је била потребна социјална помоћ. Стога је укупан резултат у реализацији задатака социјалне политике био у чврстој вези са економским могућностима друштва које се конституисало.

Из изложеног се види да су се народноослободилачки одбори у јесен 1944. и зиму 1945. године суочавали са проблемима који су произлазили из чињенице да је рат још увијек био присутан и на територији Црне Горе. На једној страни, требало је организовати привреду, у првом реду да што боље одговори потребама рата; на другој страни — упоредо је требало афирмисати нове садржаје рада, нову форму и нове односе које је народна власт собом носила и за које се борила. Ратне тешкоће су подједнако теретиле сва подручја Црне Горе; сакривене опасности су, такође, носиле исте посљедице за све, без обзира на ком се подручју налазили, баш као што су вриједности биле драгоцјеност свих грађана и свих подручја Црне Горе. Та међусобна повезаност свих узрока и посљедица и чини карактеристику овог периода рада народноослободилачких одбора.

³¹⁶ — Исто.

³¹⁷ — Исто, VII, 2-11 (44) Записник VII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а. Завршене припреме за отварање овога дома у Котору, капацитета око 300 мјеста, обављене су управо у вријеме IV засједања ЦАСНО-а — априла 1945. (Исто, V, 2-180 (45)).

³¹⁸ — Исто, IV, 2-180 (45); III, 1-45 (44). Извјештај Среског комитета КПЈ Андријевица од 5. 12. 1944. год.

Zoran Lakić

ACTIVITE DU GOUVERNEMENT POPULAIRE AU MONTENEGRO EN AUTOMNE 1944 ET AU PRINTEMPS 1945

R é s u m é

Le gouvernement populaire au Monténégro avait beaucoup de problèmes résultant du fait qu'une partie de cette région faisait toujours la guerre. Son activité était conforme au degré du développement de la lutte de libération nationale dans ce pays à cette époque.

Les opérations finales pour la libération et la perspective prochaine de fin de guerre imposaient le besoin de la formation d'un gouvernement qui s'efforcera d'établir l'ordre et la paix dans le pays et d'assurer la sécurité des citoyens même pendant la guerre. La présence de l'occupant dans une partie du pays était très dangereuse à cause des organes du gouvernement populaire. En même temps il fallait gagner ces classes sociales qui se tenaient à l'écart de la lutte de libération nationale ou étaient sous l'influence de l'occupant et de ses collaborateurs. Cette tâche fut facilitée grâce à la formation du Front de libération nationale dont l'activité politique était basée sur l'activité des organes du gouvernement populaire. Il fallait, aussi, expliquer au peuple le but de la lutte de libération nationale, propager la fraternité et l'unité des peuples yougoslaves, fixer les devoirs concrets dans la formation d'un état commun et particulièrement dans la formation du Monténégro fédéral. Il était très important d'informer le peuple sur les événements internes et internationaux et surtout d'informer l'étranger sur tout ce qu'on fait et construit au Monténégro.

Même en temps de paix il était très difficile à résoudre le problème d'alimentation dans le Monténégro. Au cours de la guerre l'agriculture était détruite et un grand nombre de réfugiés, leur hébergement et alimentation pesaient sur la population déjà appauvrie. Pour prévenir les épidémies qui accompagnent toutes les guerres, le gouvernement populaire, capable à résoudre les problèmes même les plus graves, a appliqué les différentes formes d'organisation et très bien accompli sa tâche politique.

Il a traité d'une manière tout à fait nouvelle bourgeoise avait rendues inaccessibles au peuple. La croissance économique exige l'établissement de nouvelles institutions. On les forme et on y introduit les langues nationales.

Donc, pour mieux satisfaire aux besoins de la guerre, les organes du gouvernement populaire ont organisé, avec un grand succès, la vie économique au Monténégro et en même temps ont introduit les nouvelles formes de travail et les relations qui portaient en elles-mêmes et pour lesquelles ils luttaient.